

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΠΩΣ ΦΤΑΣΑΜΕ ΣΤΑ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

(Πανεπιστημιακές παραδόσεις για το μάθημα
ΓΛΩ 303 "Ελληνική Γλώσσα ΙΙΙ: Νέα ελληνική")

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017

Εισαγωγή στη γλωσσική αλλαγή

1. Ορισμοί

Η γλώσσα μιας γενιάς ομιλητών ποτέ δεν είναι εντελώς ίδια με τη γλώσσα της αμέσως προηγούμενης ή της αμέσως επόμενης. Βέβαια, οι αλλαγές από γενιά σε γενιά είναι μικρές και ανεπαίσθητες, και αυτός είναι ο λόγος που δεν διαταράσσεται η επικοινωνία μεταξύ ομιλητών που ανήκουν σε διαδοχικές γενιές. Όμως οι συσσωρευμένες αλλαγές εκατονταετιών ή χιλιετιών είναι σημαντικές και εμφανείς, με αποτέλεσμα οι ομιλητές μιας γλώσσας να αδυνατούν ή να δυσκολεύονται, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό, να κατανοήσουν κείμενα παλαιότερων μορφών αυτής της γλώσσας.

Το γεγονός αυτό το διαπιστώνουμε πολύ εύκολα με βάση την εμπειρία μας. Για παράδειγμα, οι ομιλητές της νέας ελληνικής αδυνατούν να κατανοήσουν – χωρίς ειδική διδασκαλία – τα ομηρικά κείμενα ή αυτά της αρχαίας ελληνικής κλασικής γραμματείας (5ος-4ος αιώνας π.Χ.). Συναντούν, ωστόσο, λιγότερες δυσκολίες, όταν προσπαθούν να προσεγγίσουν τα κείμενα της *Καινής Διαθήκης*, που ανάγονται στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Δημώδη κείμενα του 11ου-12ου αιώνα μ.Χ., όπως το έπος του *Διγενή Ακρίτα*, είναι σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό κατανοητά, ενώ πιο πρόσφατα κείμενα, όπως τα *Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη*, μπορεί να τα καταλάβει οποιοσδήποτε ομιλητής της νέας ελληνικής.

2. Παράγοντες που προκαλούν τη γλωσσική αλλαγή

Οι παράγοντες που προκαλούν τη γλωσσική αλλαγή μπορούν να διακριθούν σε: (α) εσωτερικούς και (β) εξωτερικούς. Ως εσωτερικός παράγοντας μπορεί να αναφερθεί η αρχή της ήσωνος προσπαθείας, η οποία είναι υπεύθυνη για αλλαγές όπως η ανομοίωση τρόπου άρθρωσης *χθες > χτες* ή η αφομοίωση τόπου άρθρωσης *ν > μ*, σε περιπτώσεις όπως *συν + πάσχω > συμπάσχω*. Στο τελευταίο παράδειγμα διαπιστώνουμε ότι το οδοντικό έρρινο [n] τρέπεται στο χειλικό έρρινο [m], επειδή ακολουθεί το χειλικό σύμφωνο [p]. Με τον τρόπο αυτό, κατά την άρθρωση της ακολουθίας [np] που προκύπτει από τη σύνθεση, οι αρθρωτές δεν χρειάζεται να αλλάξουν θέση περνώντας από την οδοντική

άρθρωση στη χειλική (συνπάσχω), αλλά το οδοντικό έρρινο τρέπεται στο χειλικό, με αποτέλεσμα και οι δύο φθόγγοι της ακολουθίας να γίνονται χειλικοί.

Στους εξωτερικούς παράγοντες περιλαμβάνεται κάθε αλλαγή στην ιστορία του ανθρώπου και του πολιτισμού, η οποία, όπως είναι φυσικό, έχει άμεσες επιπτώσεις στη γλώσσα. Είτε πρόκειται για την εφεύρεση ενός νέου προϊόντος είτε για την αλλαγή ενός πολιτικού συστήματος, τα γεγονότα αυτά αφήνουν τα σημάδια τους στη γλώσσα. Η δημιουργία ειδικού λεξιλογίου και ορολογίας για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές τα τελευταία χρόνια, π.χ. αγγλ. *computer* (> νεοελλ. κομπιούτερ), *internet* (> νεοελλ. ίντερνετ), είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις τεχνολογικές εξελίξεις στον τομέα της ηλεκτρονικής. Με παρόμοιο τρόπο, ο σχηματισμός της λέξης *δημοκρατία* στην αρχαία ελληνική συνδέεται απόλυτα με την εμφάνιση αυτού του τρόπου διακυβέρνησης στην Αθήνα της κλασικής εποχής.

Στους εξωτερικούς παράγοντες ανήκει, επίσης, το φαινόμενο που ονομάζεται *γλωσσική επαφή*, η συνάντηση δηλαδή ομιλητών μιας γλώσσας με ομιλητές μιας άλλης και η ανταλλαγή γλωσσικού υλικού προς και από την κάθε γλωσσική κοινότητα. Η γλωσσική επαφή συχνά είναι αποτέλεσμα μετακίνησης πληθυσμού (κατάκτησης μιας περιοχής από ομιλητές μιας άλλης γλώσσας, μετανάστευσης κτλ.). Η ιστορία του πολιτισμού είναι γεμάτη από τέτοιου είδους γεγονότα, που μάλιστα αποτελούν τον κανόνα και όχι την εξαίρεση.

Η γλωσσική επαφή φέρνει κοντά ομιλητές διαφορετικών γλωσσών ή διαλέκτων. Ανάλογα με το αποτέλεσμα της γλωσσικής επαφής μιλούμε για *υπόστρωμα* (*substratum*), *επίστρωμα* (*superstratum*) ή *παράστρωμα* (*adstratum*). *Υπόστρωμα* ονομάζεται η γλώσσα ενός λαού που προϋπάρχει σε μια περιοχή, η οποία εξαφανίζεται αφήνοντας ίχνη στη γλώσσα του εισβολέα. Για παράδειγμα, στην αρχαία ελληνική υπάρχουν υποστρωματικά στοιχεία από τη γλώσσα ή τις γλώσσες των ομιλητών που συνάντησαν οι Έλληνες όταν διείσδυσαν στην Ελλάδα, π.χ. *ἄσάμινθος* 'λεκάνη μπάνιου'. *Επίστρωμα* ονομάζεται η γλώσσα ενός εισβολέα, η οποία εξαφανίζεται αφήνοντας ίχνη στη γλώσσα του λαού που προϋπάρχει. Στην περίπτωση αυτή, δηλαδή, επικρατεί τελικά η γλώσσα του προγενέστερου λαού με στοιχεία από τη γλώσσα του εισβολέα. Έτσι, στη μεσαιωνική και στη νεότερη γαλλική, η οποία είναι νεολατινική γλώσσα, διατηρούνται στοιχεία από τη γλώσσα των τετονικής καταγωγής Φράγκων, που κατέκτησαν τη Γαλλία στις αρχές του Μεσαίωνα. *Παράστρωμα* ονομάζεται η γλώσσα που μιλιέται

δίπλα σε μια άλλη, με αποτέλεσμα μεταξύ τους να υπάρχουν αμοιβαίες επιδράσεις. Τέτοια είναι η περίπτωση της ελληνικής και της βουλγαρικής ή της τουρκικής.

Αποτέλεσμα των γλωσσικών επαφών κάθε είδους είναι ο δανεισμός, το πέρασμα δηλαδή γλωσσικού υλικού από μια γλώσσα σε μια άλλη. Ο τομέας που δέχεται τις περισσότερες και τις συχνότερες επιδράσεις είναι το λεξιλόγιο, π.χ. το λατ. *hospitium* πέρασε στην ελληνιστική ελληνική ως *όσπίτιον*, το οποίο εξελίχθηκε στο νεοελλ. *σπίτι*, αντικαθιστώντας το αρχ. *οἶκος*. Εκτός από το λεξιλόγιο, όπου οι επιδράσεις είναι πιο εμφανείς, παρατηρούμε επιρροές – λιγότερες είναι αλήθεια – στο φωνητικό/φωνολογικό, στο μορφολογικό και στο συντακτικό επίπεδο. Έτσι, στο φωνητικό/φωνολογικό επίπεδο η λατινική δανείστηκε από την ελληνική τον φθόγγο [y], μέσω των πολλών ελληνικών λέξεων με υ που πέρασαν από την ελληνική στη λατινική, π.χ. αρχ. *ὕμνος* > λατ. *hymnus*. Στο μορφολογικό επίπεδο η ελληνιστική ελληνική δανείστηκε από τη λατινική το επίθημα *-άριος* (> νεοελλ. *-άρης*) < λατ. *-arius*, μέσω των λατινικών λέξεων σε *-arius* που πέρασαν από τη λατινική στην ελληνική, π.χ. ελνστ. *καβαλλάριος* (> νεοελλ. *καβαλλάρης*) < λατ. *caballarius*. Στη συνέχεια το *-άριος* πέρασε σε ελληνικές βάσεις, π.χ. *αποθηκάριος*. Κάτι παρόμοιο συνέβη με το επίθημα *-τζής* < τουρκ. *-ci, -ci*, που η ελληνική το δανείστηκε μέσω των τουρκικών δανείων σε *-ci, -ci*, π.χ. *καφετζής* < τουρκ. *kahveci*, *μπογιατζής* < *boyaci*. Διευκρινίζεται ότι, για να δανειστεί μια γλώσσα ένα παραγωγικό μόρφημα, πρέπει να δανειστεί αφενός λέξεις που το περιέχουν και αφετέρου τις βάσεις από τις οποίες αυτές σχηματίστηκαν· δηλαδή εκτός από τα *καφετζής, μπογιατζής*, η ελληνική δανείστηκε επίσης τα *καφές, μπογιά*, επομένως οι λέξεις *καφετζής* και *μπογιατζής* μπόρεσαν να αναλυθούν με τρόπο που να απομονώνεται το επίθημα. Στην περίπτωση αυτή, επίσης, το *-τζής* πέρασε αργότερα και σε ελληνικές βάσεις, π.χ. *προποτζής*.

Στη φωνητική/φωνολογία και στη μορφολογία ο δανεισμός δεν συμβαίνει σε επίπεδο φθόγγων/φωνημάτων ή προθημάτων/επιθημάτων, αλλά σε επίπεδο λέξεων. Αυτό σημαίνει ότι η λατινική δεν δανείστηκε π.χ. τον φθόγγο [y] ούτε η ελληνική το επίθημα *-άριος* αλλά κάθε γλώσσα δανείζεται λέξεις που περιέχουν αυτά τα γλωσσικά στοιχεία και στη συνέχεια η είσοδος πολλών τέτοιων λέξεων μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την εισαγωγή ενός νέου φθόγγου/φωνήματος ή ενός προθήματος/επιθήματος.

Στο συντακτικό επίπεδο αναφέρονται συχνά οι *σημιτισμοί* στη

γλώσσα της *Καινής Διαθήκης*, δηλαδή οι επιδράσεις που δέχτηκαν οι συγγραφείς των κειμένων της *Καινής Διαθήκης* στο συντακτικό επίπεδο από τη μητρική τους γλώσσα, την αραμαϊκή. Πάντως, οι επιδράσεις στο συντακτικό επίπεδο είναι πιο δύσκολο να αποδειχθούν. Έτσι, για παράδειγμα, το γεγονός ότι όλες οι βαλκανικές γλώσσες χάνουν σταδιακά το απαρέμφατο οφείλεται, σύμφωνα με ορισμένους, σε επίδραση της ελληνικής, όπου η μείωση της λειτουργικότητας του απαρεμφάτου συμβαίνει κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, ενώ, σύμφωνα με άλλους, αποτελεί παράλληλη ανεξάρτητη εξέλιξη.

Στο λεξιλογικό επίπεδο η γλωσσική αλλαγή μπορεί να γίνει με πολλούς τρόπους. Ένας από αυτούς είναι η *ουσιαστικοποίηση*, η οποία, σε μια ακολουθία επίθετο + ουσιαστικό, συνίσταται στην παράλειψη του ουσιαστικού και στη μεταφορά της σημασίας του στο επίθετο που το συνοδεύει. Είναι γνωστό, για παράδειγμα, ότι η αρχαία ελληνική λέξη για την έννοια ‘νερό’ είναι *ὕδωρ*. Από τον 6ο αιώνα μ.Χ. η λέξη *ὕδωρ* αντικαθίσταται σταδιακά από τη λέξη *νηρόν* < *νεαρόν* (*ὕδωρ*) ‘φρέσκο νερό’, από την οποία προέρχεται το νεοελλ. *νερό*. (Επισημαίνεται ότι η χρήση της λέξης *ὕδωρ* σήμερα σε εκφράσεις όπως *βαρύ ὕδωρ* [μεταφραστικό δάνειο < γαλλ. *eau lourde* ή < αγγλ. *heavy water*] ή παλαιότερα στην καθαρεύουσα οφείλεται σε δανεισμό από την αρχαία ελληνική, η λέξη επομένως δεν είναι κληρονομημένη, δηλαδή δεν επιβίωσε κατά την ιστορική εξέλιξη της ελληνικής. Αντίθετα, κληρονομημένο είναι το τσακων. ουσ. (εν.) *ύω* ‘νερό’, (πληθ.) *ύβατα* < αρχ. *ὕδωρ*, (πληθ.) *ὕδατα*, πράγμα που έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης αυτής της διαλέκτου.) Περίπτωση ουσιαστικοποίησης έχουμε, επίσης, στη νεοελληνική λέξη *συκώτι*. Η αρχαία ελληνική λέξη για την έννοια ‘συκώτι’ είναι *ἥπαρ*. Από τον 2ο αιώνα μ.Χ. μαρτυρείται η έκφραση *ἥπαρ συκωτόν* ‘συκώτι ζώου θρεμμένου με σύκα’. Με παράλειψη του ουσιαστικού *ἥπαρ*, μεταφορά της σημασίας του στη λέξη *συκωτόν* και δημιουργία υποκοριστικού τύπου *συκωτόν* > *συκώτιον* προήλθε η νεοελληνική λέξη *συκώτι*.

3. Γλωσσική ποικιλία

Πώς όμως συμβιβάζεται το γεγονός ότι η γλώσσα αλλάζει – έστω με αργό ρυθμό – με τη βασική της λειτουργία, που είναι η ανθρώπινη επικοινωνία; Πώς δηλαδή, ενώ η γλώσσα αλλάζει, η ανθρώπινη επικοινωνία δεν διαταράσσεται; Σε αυτό συμβάλλει καθοριστικά η *γλωσσική ποικιλία*. Γλωσσική ποικιλία είναι το φαινόμενο σύμφωνα με το

οποίο η δημιουργία ενός νέου γλωσσικού τύπου δεν συνεπάγεται την αυτόματη εξαφάνιση του (ισοδύναμου) παλαιού, αλλά τη συνύπαρξή τους για ορισμένο χρονικό διάστημα. Οι ομιλητές γνωρίζουν και τους δύο τύπους, ανεξάρτητα αν οι περισσότεροι από αυτούς, συνειδητά ή μη, χρησιμοποιούν τον έναν από τους δύο. Η συνύπαρξη των τύπων, για όσο χρονικό διάστημα υφίσταται, επιτρέπει και εξασφαλίζει την επικοινωνία μέχρις ότου η γλώσσα αποβάλει τον έναν από αυτούς.

Η γλωσσική ποικιλία είναι εμφανής σε όλες τις γλώσσες. Έτσι, στη νέα ελληνική παράδειγμα γλωσσικής ποικιλίας είναι η ύπαρξη διπλών και τριπλών τύπων στο γ' πληθ. πρόσωπο διάφορων χρόνων, π.χ. ενεστ. τρέχουν και τρέχουνε, μέλλ. θα τρέξουν και θα τρέξουνε, παρατ. έτρεχαν, τρέχαν και τρέχανε, αόρ. έτρεξαν, τρέξαν και τρέξανε. Σε αυτή την πολυτυπία μπορεί να κρύβεται η τάση του κλιτικού συστήματος να εξελιχθεί προς μια “ομαλότερη” μορφή: τρέχαμε – τρέχατε – έτρεχαν > τρέχαμε – τρέχατε – τρέχανε.

Άλλο παράδειγμα, στο φωνητικό επίπεδο αυτή τη φορά, είναι η διαφορά μεταξύ έρρινης και μη έρρινης προφοράς των συμπλεγμάτων [mb], [nd], [ŋg] στη νέα ελληνική. Παλαιότερα η διαφορά αυτή ήταν προσδιορισμένη κυρίως διαλεκτικά, υπήρχαν δηλαδή – και υπάρχουν ακόμη – διάλεκτοι που διατηρούσαν το ρινικό στοιχείο και οι ομιλητές τους πρόφεραν [mb], [nd], [ŋg], ενώ άλλες το απέβαλλαν και οι ομιλητές τους πρόφεραν [b], [d], [g]. Σήμερα ο βασικός παράγοντας που καθορίζει τη διαφορά αυτή είναι η ηλικία, καθώς στις νεότερες ηλικίες παρατηρείται η τάση για μη έρρινη προφορά των συμπλεγμάτων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το διαλεκτικό υπόστρωμα του ομιλητή έχει πάψει να παίζει σημαντικό ρόλο.

4. Σύντομο διάγραμμα της ιστορίας της ελληνικής

Η ελληνική γλώσσα μαρτυρείται για πρώτη φορά τον 16ο/15ο αιώνα π.Χ., γραμμένη σε ένα συλλαβικό σύστημα γραφής που είναι γνωστό ως γραμμική Β. (Δεν πρέπει να συγχέουμε, όπως συμβαίνει συχνά, τη γλώσσα με τη γραφή: η γραφή είναι ένας τρόπος οπτικής απεικόνισης της γλώσσας, ενώ ο χαρακτήρας της γλώσσας είναι κυρίως προφορικός. Επίσης, η συγγένεια ανάμεσα σε δύο γλώσσες δεν συνεπάγεται και τη συγγένεια των συστημάτων γραφής που τις καταγράφουν [π.χ. το ελληνικό αλφάβητο καταγράφει μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, την ελληνική, αλλά μια άλλη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, η σύγχρονη περσική, καταγράφεται με την αραβική γραφή, η οποία δεν σχετίζεται με το

ελληνικό αλφάβητο]· και το αντίθετο, η συγγένεια ανάμεσα σε δύο συστήματα γραφής δεν συνεπάγεται και τη συγγένεια των γλωσσών που καταγράφονται με αυτά [π.χ. το λατινικό αλφάβητο καταγράφει πολλές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, π.χ. την αγγλική, τη γαλλική, αλλά και μη ινδοευρωπαϊκές, όπως είναι η τουρκική]]. Τα κείμενα που διαβάζουμε στις πινακίδες αυτής της γραφής είναι γραμμένα στη λεγόμενη *μυκηναϊκή διάλεκτο* και φτάνουν μέχρι τον 12ο αιώνα π.Χ.

Στη συνέχεια υπάρχει ένα κενό στις γραπτές μαρτυρίες, μέχρι τον 8ο αιώνα π.Χ., οπότε αρχίζει η καταγραφή της ελληνικής γλώσσας με το ελληνικό αλφάβητο. Αυτό αποτελεί μια προσαρμογή του φοινικικού συστήματος γραφής, που ήταν συμφωνικό, στα δεδομένα της ελληνικής, με βασικότερη τη χρήση συγκεκριμένων συμβόλων για να δηλωθούν τα φωνήεντα. Οι αλφαριθμητικές μαρτυρίες από τον 8ο έως τον 4ο αιώνα π.Χ. είναι και αυτές διαλεκτικές (αττικοϊωνική, αιολική, δυτικές, αρκαδοκυπριακή, παμφυλιακή, μακεδονική κτλ.). Επομένως, η αρχαία ελληνική, σε αντίθεση π.χ. με τη λατινική, μας παραδίδεται από τις πρώτες κιόλας μαρτυρίες διασπασμένη σε διαλέκτους και αυτό συνεχίζεται μέχρι την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου. Δηλαδή οι Έλληνες, μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ. στερούνταν ενός κοινού γλωσσικού οργάνου και μιλούσαν διαφορετικές κατά τύπους διαλέκτους, οι διαφορές μεταξύ των οποίων, κατά την κλασική εποχή, πρέπει να ήταν ικανές να δημιουργήσουν προβλήματα αμοιβαίας κατανόησης. Το γεγονός αυτό συνδέεται με τις ιστορικές (πολιτικές) συνθήκες που επικρατούσαν μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ., οπότε συντελέστηκε για πρώτη φορά η πολιτική ενοποίηση του ελλαδικού χώρου, υπό την κυριαρχία των Μακεδόνων. Το κοινό όργανο επικοινωνίας που αναπτύχθηκε κατά την ελληνιστική (ή αλεξανδρινή) εποχή ονομάζεται *ελληνιστική (ή αλεξανδρινή) κοινή* και έχει ως βάση την κλασική αττική διάλεκτο. Οι Μακεδόνες είχαν από παλαιότερα επιλέξει ως επίσημο όργανο έκφρασής τους την αττική διάλεκτο, ως αυτή με το μεγαλύτερο κύρος ανάμεσα στις υπόλοιπες – συμπεριλαμβανομένης της δικής τους· πρβ. τη χρήση της αττικής διαλέκτου ως λογοτεχνικής γλώσσας του δράματος, της φιλοσοφίας, της ιστορίας κτλ. κατά τον 5ο-4ο αι π.Χ. (Μια άλλη παλαιότερη μορφή κοινής ελληνικής, που όμως δεν μαρτυρείται γραπτά, είναι η πρωτοελληνική, η πρόγονος των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων.)

Εξέλιξη της ελληνιστικής κοινής αποτελεί η (πρώιμη) μεσαιωνική κοινή, δηλαδή το γλωσσικό όργανο της Ανατολικής Ρωμαϊκής (Βυζαντινής) Αυτοκρατορίας, το οποίο, από τον 11ο αιώνα και μετά, διασπάται κατά τύπους και δημιουργεί νέες διαλεκτικές ποικιλίες, κυρί-

ως – και αρχικά – στα μέρη που σταδιακά αποκόπτονται από το Βυζάντιο. Η πολιτική και διοικητική διάσπαση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με την απώλεια εδαφών όπως η Κάτω Ιταλία, η ενδοχώρα της Μ. Ασίας, η Κύπρος κτλ., ευνοεί μια νέα διαλεκτική διάσπαση, που συνδέεται με τη δημιουργία των νεοελληνικών διαλέκτων. Η διάσπαση ολοκληρώνεται κατά τους επόμενους αιώνες, στο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την εποχή αυτή εντείνονται οι διασπαστικές τάσεις, με αποτέλεσμα στις αρχές του 19ου αιώνα ο ελληνόφωνος χώρος να είναι γλωσσικά κατακερματισμένος σε ένα σύνολο ιδιωμάτων. Θα χρειαστεί η ενοποιητική δράση του νεοελληνικού κράτους, έτσι όπως εκδηλώνεται κυρίως από το 1830 και μετά, ώστε στις περιοχές που ενσωματώνονται σταδιακά στην ελληνική επικράτεια να αρχίσει να υποχωρεί η διαλεκτική διαφοροποίηση προς όφελος μιας νεοελληνικής κοινής που εντωμεταξύ διαμορφώνεται. Ακολουθώντας μια διαδικασία που επιταχύνθηκε με γρήγορους ρυθμούς κατά την τελευταία πεντηκονταετία του 20ού αιώνα, τα περισσότερα ιδιώματα στις αρχές του 21ου είναι υπό εξάφάνιση. Διαπιστώνουμε, επομένως, τη στενή σχέση της πολιτικής ενότητας του ελληνισμού με τη γλωσσική ενότητα, καθώς φαίνεται ότι σε περιπτώσεις πολιτικής διάσπασης ευνοείται η διαλεκτική διαφοροποίηση ενώ σε περιόδους πολιτικής ενότητας καταγράφεται η τάση για γλωσσική ομοιογένεια, με τη δημιουργία κοινής γλώσσας. Το φαινόμενο αυτό, βέβαια, δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα, καθώς παρόμοιες καταστάσεις παρατηρούνται σε διάφορες γλώσσες.

5. Τρόποι φωνητικής αλλαγής

Η γλωσσική αλλαγή αγγίζει όλα τα επίπεδα της γλωσσολογικής ανάλυσης (φωνητικό/φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό, λεξιλογικό, σημασιολογικό κτλ.). Το πρώτο επίπεδο που πρέπει να εξεταστεί είναι το φωνητικό/φωνολογικό, ιδίως επειδή η μελέτη της αλλαγής σε αυτό συντελεί στην κατανόηση αλλαγών και στα υπόλοιπα επίπεδα της γλωσσολογικής ανάλυσης αλλά και στη διαπίστωση των ετυμολογικών σχέσεων μεταξύ των λέξεων της γλώσσας αυτής.

Μεγάλο μέρος των αλλαγών που παρατηρούνται στο φωνητικό/φωνολογικό επίπεδο οφείλεται στους φωνητικούς νόμους. Οι φωνητικοί νόμοι είναι γενικοί κανόνες που περιγράφουν τις συστηματικές αλλαγές που συμβαίνουν σε μία γλώσσα, υπό ορισμένες συνθήκες, σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Παραδείγματα φωνητικών νόμων:

(α) στην αρχαία ελληνική το ΠΙΕ *s- στην αρχή λέξης πριν από φωνήεν τρέπεται σε δασύ πνεύμα: [sΦ-] > [hΦ-], π.χ. ΠΙΕ *septmī > ελλ. *ἑπτὰ* αλλά λατ. *septem*. (συνθήκες: αρχή λέξης πριν από φωνήεν· τόπος: όλη η ελληνόφωνη περιοχή, δηλαδή όλη η ελληνική γλώσσα· χρόνος: αρχίζει και σταματάει μεταξύ της ΠΙΕ και των πρώτων γραπτών κειμένων της ελληνικής, αφήνοντας μάλιστα χρονικό περιθώριο να εισέλθουν στη γλώσσα δάνεια που δεν επηρεάζονται από αυτή την αλλαγή).

(β) στην ελληνιστική εποχή ο φθόγγος [d], που παριστάνεται με το <δ>, τρέπεται σε [ð] και αυτό συμβαίνει σε όλες τις θέσεις, εκτός από την περίπτωση που προηγείται έρρινο σύμφωνο, π.χ. αρχ. *δένδρον* [déndron] > μιν. *δέντρον* ['dendron]. (συνθήκες: όλες οι θέσεις, εκτός αν προηγείται έρρινο· τόπος: όλη η ελληνόφωνη περιοχή, δηλαδή όλη η ελληνική γλώσσα· χρόνος: ελληνιστική εποχή).

(γ) στα βόρεια νεοελληνικά ιδιώματα τα άτονα [e] και [o] τρέπονται στα αντίστοιχα κλειστά [i] και [u], π.χ. *παιδί* [pe'di] > *πιδί* [pi'di]. (συνθήκες: σε άτονη θέση· τόπος: βόρεια ελληνικά ιδιώματα· χρόνος: ύστερη μεσαιωνική εποχή, αλλά το φαινόμενο είναι ενεργό και σήμερα, καθώς σύγχρονα δάνεια από την κοινή υφίστανται τις επιπτώσεις του φωνητικού νόμου: το δάνειο από την κοινή νεοελληνική υπολογιστής ένας ομιλητής βόρειου ιδιώματος το προφέρει υπολογιστής).

Οι φωνητικοί νόμοι διαφέρουν από τους φυσικούς, γιατί οι τελευταίοι δεν περιορίζονται από τον τόπο και τον χρόνο· διαφέρουν επίσης από τους ανθρώπινους, καθώς λαμβάνουν χώρα χωρίς την ανθρώπινη επέμβαση: οι φωνητικές αλλαγές γίνονται σταδιακά και ανεπαίσθητα, και βέβαια δεν προκαλούν προβλήματα συνεννόησης στους ομιλητές. Έτσι, για παράδειγμα, η τάση που παρατηρείται σήμερα σε πολλούς ομιλητές της νέας ελληνικής να προφέρουν τα ρινικά συμπλέγματα [mb], [nd], [ŋg] ως [b], [d], [g] με αποβολή του έρρινου στοιχείου, π.χ. *ανταλλάσσω* [anda'laso] > [ada'laso], δεν προκαλεί προβλήματα συνεννόησης στους ομιλητές· επίσης, δεν είναι βέβαιο ότι θα επικρατήσει και θα λάβει διαστάσεις φωνητικού νόμου.

Εκτός από τους φωνητικούς νόμους, υπάρχουν και φωνητικές αλλαγές που δεν έχουν τόσο συστηματικό χαρακτήρα και ονομάζονται αλματικές, επειδή συχνά ο φθόγγος που επηρεάζει έναν άλλο δεν είναι γειτονικός του. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν αλλαγές όπως:

(α) αφομοίωση· είναι το φαινόμενο κατά το οποίο ένας φθόγγος εξομοιώνεται προς έναν άλλο· γίνεται διάκριση σε προχωρητική αφομοίωση, όταν η δράση είναι από προηγούμενο φθόγγο σε επόμενο, π.χ. αρχ. *ὄβε-*

λός > αρχ. *ὀβολός*, και σε υποχωρητική, όταν η δράση είναι από επόμενο φθόγγο σε προηγούμενο, π.χ. αρχ. *ὄστακός* > αρχ. *ἄστακός*. Η εξομοίωση μπορεί να είναι πλήρης ή μερική. Η αφομοίωση δεν είναι πάντοτε αλματική αλλαγή, αλλά μπορεί να είναι συστηματική, π.χ. αρχ. *σύν* + *μετέχω* > *συμμετέχω* (πλήρης αφομοίωση), *σύν* + *πάσχω* > *συμπάσχω* (μερική αφομοίωση).

(β) ανομοίωση· είναι το φαινόμενο κατά το οποίο ο ένας από δύο ίδιους ή παρόμοιους φθόγγους διαφοροποιείται ως προς ορισμένα χαρακτηριστικά του, π.χ. ελνστ. *γρήγορος* > μσν. *γλήγορος* (με διαφοροποίηση ως προς τη θέση άρθρωσης). Η ανομοίωση μπορεί να φτάσει μέχρι την πλήρη αποβολή, π.χ. αρχ. *φατρία* > *φατρία* (με αποβολή του ενός από τα δύο όμοια στοιχεία). Η ανομοίωση δεν είναι πάντοτε αλματική αλλαγή, αλλά μπορεί να είναι συστηματική, αρχ. *χθές* > μσν. *χτες*, αρχ. *φθάνω* > μσν. *φτάνω*, αρχ. *κτίζω* > μσν. *χτίζω*, αρχ. *πτύω* > μσν. *φτύνω* (σε όλες τις περιπτώσεις με διαφοροποίηση ως προς το χαρακτηριστικό της διάρκειας: δύο φθόγγοι που είναι και οι δύο εξακολουθητικοί ή δύο στιγμικοί δίνουν μια ακολουθία που αποτελείται από έναν εξακολουθητικό και έναν στιγμικό).

(γ) μετάθεση· είναι το φαινόμενο κατά το οποίο δύο ή περισσότεροι φθόγγοι αλλάζουν θέση μεταξύ τους, π.χ. αρχ. *φαλακρός* > νεοελλ. *καραφλός*, αρχ. *ὕλακτῶ* > μσν. *αλυχτώ*.

(δ) ανάπτυξη· είναι το φαινόμενο κατά το οποίο εμφανίζεται ένας φθόγγος μεταξύ δύο άλλων, π.χ. *αέρας* > μσν. *αγέρας*, *καπνός* > νεοελλ. διαλ. *καπινός* (Πελοπόννησος), *ἄνρα > αρχ. *ἄνδρα*, *μεσημρία > αρχ. *μεσημβρία* (συνοδίτης φθόγγος).

6. Αναλογία

Αναλογία ονομάζεται το φαινόμενο κατά το οποίο ένα στοιχείο της γλώσσας τροποποιείται με βάση άλλα προϋπάρχοντα στοιχεία στη γλώσσα αυτή.

Η αναλογία αποτελεί τον βασικό τρόπο αλλαγής των μορφολογικών συστημάτων, καθώς π.χ. το κλιτικό σύστημα μιας κατηγορίας λέξεων μπορεί να τροποποιηθεί αναλογικά με βάση ένα άλλο κλιτικό μοντέλο, που λαμβάνεται ως πρότυπο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας αλλαγής είναι ο μεταπλασμός (όπως ονομάζεται) των τριτόκλιτων ουσιαστικών της αρχαίας ελληνικής σε πρωτόκλιτα, φαινόμενο που είχε ως αποτέλεσμα τη σύμπτωση των δύο κλιτικών συστημάτων.

Αυτό συνέβη ως εξής:

(Αρχαία εποχή)	Α΄ κλίση	Γ΄ κλίση
Ενικός		
ονομ.	ταμίας	πατήρ
αιτ.	ταμίαν	πατέρα
γεν.	ταμίου	πατρός
δοτ.	ταμία	πατρί
κλητ.	ταμία	πάτερ
Πληθυντικός		
ονομ.	ταμίαι	πατέρες
αιτ.	ταμίᾱς	πατέρας
γεν.	ταμιῶν	πατέρων
δοτ.	ταμίαις	πατράσι
κλητ.	ταμίαι	πάτερες

Η σύγκλιση ξεκίνησε από την αιτ. πληθ., που, μετά την ταύτιση μακρών και βραχέων φωνηέντων, είναι όμοιες στις δύο κλίσεις: τούς ταμίας – τούς πατέρας. Το επόμενο στάδιο είναι ο ταύτιση της αιτ. ενικού, με επέκταση στα τριτόκλιτα του -ν των πρωτοκλίτων, π.χ. τὸν ταμίαν – τὸν πατέραν.

(Ελληνιστική εποχή)	Α΄ κλίση	Γ΄ κλίση
Ενικός		
ονομ.	ταμίας	πατήρ
αιτ.	ταμίαν	πατέραν
γεν.	ταμίου	πατρός
δοτ.	ταμία	πατρί
κλητ.	ταμία	πάτερ
Πληθυντικός		
ονομ.	ταμίαι	πατέρες
αιτ.	ταμίᾱς	πατέρας
γεν.	ταμιῶν	πατέρων
δοτ.	ταμίαις	πατράσι
κλητ.	ταμίαι	πάτερες

Στο επόμενο διάστημα δημιουργείται η τάση να διατηρείται σε όλο το κλιτικό παράδειγμα το ίδιο φωνήεν, π.χ. ονομ. ταμίας – γεν. ταμία (αντί ταμίου).

Έτσι, τα ονόματα της α΄ και της γ΄ κλίσης αλληλοεπηρεάζονται σταδιακά, δηλαδή, με αφετηρία τις κοινές αιτιατικές ενικού και πληθυντικού, ο ενικός σχηματίζεται κατά τα πρωτόκλιτα και ο πληθυντικός κατά τα τριτόκλιτα, π.χ.:

(Μεσαιωνική εποχή)	(Α΄ κλίση)	Γ΄ κλίση)
Ενικός		
ονομ.	ταμίας	πατέρας
αιτ.	ταμίαν	πατέραν
γεν.	ταμία	πατέρα
Πληθυντικός		
ονομ.	ταμίες	πατέρες
αιτ.	ταμίες	πατέρες
γεν.	ταμιών	πατέρων

Τελικά, στην όψιμη μεσαιωνική, η αποβολή του ληκτικού -ν οδήγησε στη σύμπτωση της κατάληξης της γενικής και της αιτιατικής (στα αρσενικά) και της ονομαστικής και της αιτιατικής (στα θηλυκά).

(Νεότερη εποχή)

Ενικός		
ονομ.	ταμίας	πατέρας
αιτ.	ταμία	πατέρα
γεν.	ταμία	πατέρα
Πληθυντικός		
ονομ.	ταμίες	πατέρες
αιτ.	ταμίες	πατέρες
γεν.	ταμιών	πατέρων

7. Η ελληνική γλώσσα και η γραφή της

Η ελληνική γλώσσα, από τον 8ο αιώνα π.Χ. και μετά, γράφεται με το αρχαίο ελληνικό αλφάβητο, το οποίο είναι ένα αλφαβητικό σύστημα γραφής φοινικικής προέλευσης. Στα αλφαβητικά συστήματα γίνεται

προσπάθεια να αποδοθούν στη γραφή οι φθόγγοι μιας γλώσσας που διακρίνουν μεταξύ τους νοήματα, π.χ. τα /p/, /t/, /f/, /ɣ/, /m/ που διακρίνουν μεταξύ τους τα νεοελλ. *πόνος, τόνος, φόνος, γόνος, μόνος*.

Τους φθόγγους που έχουν αυτή την ιδιότητα τους ονομάζουμε *φωνήματα* και τα διακρίνουμε σε σύμφωνα και σε φωνήεντα. Αυτή η διάκριση έχει μεγάλη σημασία για την ιστορία της γραφής, καθώς υπάρχουν συστήματα που καταγράφουν μόνο τα σύμφωνα, όπως π.χ. η αραβική και η εβραϊκή γραφή, για την αραβική και την εβραϊκή γλώσσα αντίστοιχα, που ανήκουν στη σημιτική οικογένεια.

Οι Έλληνες, όταν εισήγαγαν τη φοινικική γραφή στην Ελλάδα περρίπου στα τέλη του 9ου ή στις αρχές του 8ου αιώνα π.Χ., πρόσθεσαν στο φοινικικό αλφάβητο, που ήταν συμφωνικό, τα φωνήεντα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία της πρώτης πλήρους αλφαβητικής γραφής.

Από τις πρώτες κιόλας ελληνικές επιγραφές εμφανίζεται σημαντικός αριθμός τοπικών παραλλαγών του αλφαβήτου. Στην Αθήνα ως το 403/2 π.Χ. ήταν σε χρήση αυτό που ονομάζουμε *παλαιό αττικό αλφάβητο*, το οποίο δεν χρησιμοποιούσε το <H> και το <Ω> για να δηλώσει το μακρό /ε:/ (ή ē) και το μακρό /ο:/ (ή ō) αντίστοιχα. Το 403/2 π.Χ., εισάγεται στην Αθήνα το ιωνικό αλφάβητο της Μιλήτου, με τα 24 γράμματα που γνωρίζουμε και σήμερα, η μορφή των οποίων ήταν αρκετά κοντά στη σημερινή κεφαλαιογράμματη γραφή. Το ευκλείδειο αλφάβητο είναι ατελές φωνολογικό. Αυτό σημαίνει ότι η σχέση των γραφημάτων με τα φωνήματα της αρχαίας ελληνικής είναι σε μεγάλο βαθμό *αμφιμονοσήμαντη*, αντιστοιχεί δηλαδή ένα γράφημα σε ένα φώνημα και το αντίστροφο. Στο ευκλείδειο αλφάβητο, η αρχή της αμφιμονοσημαντότητας παραβιάζεται σε πολύ λίγες περιπτώσεις:

(α) δεν αποδιδόταν στη γραφή η διάκριση μεταξύ βραχέων και μακρών /ǎ/ και /ā/ = <A>, /ī/ και /i/ = <I>, και /ǰ/ και /j/ = <Y>. η διάκριση αυτή είναι φωνολογική, διαφοροποιεί δηλαδή μεταξύ τους νοήματα, π.χ. <ΑΡΙΣΤΟΝ> = *ἄριστον* = /ariston/ ‘ουδ. του υπερθ. ἄριστος’ και /a:riston/ ‘πρόγευμα’. <ΗΙΚΕΤΕΥΟΜΕΝ> = *ἱκετεύομεν* = /hiketeuomen/ ‘ἀ’ πληθ. ενεστ.’ και /hi:keteuomen/ ‘ἀ’ πληθ. παρατ.’.

(β) ορισμένα φωνήματα αποδίδονταν στη γραφή με συνδυασμούς γραμμάτων: /ē/ = <EI>, /ō/ = <OY>. και

(γ) για να αποδοθούν τα συμφωνικά συμπλέγματα /ks/, /ps/ και /sd/, χρησιμοποιούνταν τα γράμματα <Ξ>, <Ψ>, <Ζ>, χωρίς να υπάρχει ανάγκη για κάτι τέτοιο.

Σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις κάθε γράφημα αποδίδει διαφορετικό φώνημα και κάθε φώνημα αποδίδεται με διαφορετικό γράφη-

μα. Αυτό σημαίνει ότι η νεοελληνική ποικιλία στην απόδοση ορισμένων φωνημάτων, π.χ. του /i/ (ι, η, υ, ει, οι, υι), του /e/ (ε, αι), ή του /o/ (ο, ω), δεν υπήρχε στην αρχαία, επειδή τότε κάθε ένα από αυτά τα γραφήματα απέδιδε διαφορετικό φώνημα ή ακολουθία φωνημάτων. Τα διαφορετικά αυτά φωνήματα, εξαιτίας φωνητικών αλλαγών που συνέβησαν έκτοτε, συνέπεσαν στο φώνημα /i/, ενώ η γραφή δεν προσαρμόστηκε σε αυτή την εξέλιξη. Το αποτέλεσμα είναι η πολλαπλότητα που παρατηρείται σήμερα στην απόδοση του /i/ της νέας ελληνικής.

Οι αρχαίοι δεν είχαν ιστορική ορθογραφία: όταν άρχισαν να γράφουν με το αλφάβητο, προσπάθησαν να αποδώσουν στη γραφή αυτό που άκουγαν και όχι τη φωνητική ιστορία της λέξης, για την οποία άλλωστε δεν διέθεταν μαρτυρίες. Θα περίμενε ίσως κανείς οι εισηγητές του ελληνικού αλφαβήτου να διαμορφώσουν ένα φωνητικό σύστημα γραφής. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι απαραίτητο ούτε συμβαίνει στα αλφάβητα άλλων γλωσσών. Οι ομιλητές δεν ενδιαφέρονται για την απόδοση στη γραφή των κάθε είδους διαφορών αλλά μόνο αυτών που έχουν διακριτική λειτουργία. Για τον λόγο αυτό τα αλφαβητικά συστήματα στόχο έχουν την απόδοση των φωνημάτων και όχι των φθόγγων, τείνουν δηλαδή να είναι φωνολογικά και όχι φωνητικά.

Οι φωνητικές εξελίξεις που συνέβησαν περίπου ως την ελληνοιστική εποχή αποδίδονταν αμέσως στη γραφή, και αυτός είναι ο λόγος που μπορούμε να τις παρακολουθήσουμε. Αυτό σημαίνει ότι οι αρχαίοι έγραφαν ό,τι άκουγαν και ό,τι έλεγαν. Επομένως, μέχρι εκείνη την εποχή δεν υπήρχε η έννοια της ορθογραφίας, καθώς ήταν αρκετό για τους ομιλητές να μάθουν τη σχέση μεταξύ γραφημάτων και φωνημάτων, για να μπορέσουν να γράψουν τη γλώσσα. Το γεγονός αυτό μας βοηθάει σήμερα να διαπιστώσουμε τις φωνητικές εξελίξεις που συνέβαιναν στη γλώσσα, καθώς αυτές αποτυπώνονταν αμέσως στη γραφή, χωρίς να θεωρούνται λάθη.

Η έννοια της ορθογραφίας (αφενός και του ορθογραφικού λάθους αφετέρου) δημιουργήθηκε όταν, ενώ η γλώσσα άλλαζε, οι φιλόλογοι της ελληνοιστικής εποχής επέμεναν να γράφουν όπως έγραφαν οι αρχαίοι Αθηναίοι την αττική διάλεκτο. Παγιώθηκε, δηλαδή, ένας τρόπος γραφής που, κατά την ύστερη ελληνοιστική και τη βυζαντινή περίοδο, ανεξαρτητοποιήθηκε από τη φωνητική εξέλιξη. Για να αντιληφθούμε, επομένως, κάποια φωνητική εξέλιξη από την ύστερη ελληνοιστική εποχή και μετά δεν βασιζόμαστε πλέον στην επίσημη και παγιωμένη ορθογραφία αλλά στις παρεκκλίσεις από αυτήν, δηλαδή στα ορθογραφικά λάθη.

Η προφορά της αρχαίας ελληνικής

1. Γενικά

Το πρόβλημα της προφοράς της ελληνικής έχει δύο πλευρές, μία επιστημονική, δηλαδή πώς πρόφεραν τη γλώσσα τους οι αρχαίοι, και μία πρακτική, δηλαδή πώς πρέπει να την προφέρουμε εμείς σήμερα. Αφενός, λοιπόν, πρέπει να δοθεί απάντηση στο ερώτημα ποια ήταν η φωνητική αξία των γραμμάτων σε διάφορες εποχές στις επιμέρους αρχαίες ελληνικές διαλέκτους και αφετέρου πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα πώς είναι καλό να διαβάζονται σήμερα τα αρχαία ελληνικά κείμενα, με δεδομένο ότι αλλιώς διαβάζονται στην Ελλάδα και αλλιώς στον υπόλοιπο κόσμο. Όπως θα διαπιστώσουμε, η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα μόνο εν μέρει εξαρτάται από αυτή που θα δοθεί στο πρώτο.

2. Τεκμήρια της προφοράς της αρχαίας ελληνικής

Η εικόνα που μπορούμε να αποκτήσουμε για την προφορά της αρχαίας ελληνικής μπορεί να μην είναι απολύτως ακριβής (κάτι τέτοιο θα γινόταν μόνο αν είχαμε ηχητικά ντοκουμέντα από την αρχαία ελληνική, πράγμα αδύνατο), είναι όμως αρκετά ικανοποιητική. Κατ' αρχάς, μπορούμε να ανασυνθέσουμε το φωνολογικό της σύστημα: επίσης, διαθέτουμε πληροφορίες για την προφορά των φθόγγων, τις οποίες αντλούμε από:

(1) τα γραφόμενα από αρχαίους γραμματικούς ή, σπανιότερα, άλλους αρχαίους συγγραφείς· π.χ. για τα δασέα σύμφωνα ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς παρατηρεί ότι έχουν *τὴν τοῦ πνεύματος προσθήκην* ενώ ο Πλούταρχος γράφει ότι: *τὸ γὰρ φῖ καὶ τὸ χῖ τὸ μὲν ἔστι πῖ, τὸ δὲ κ δασυνόμενον*. Και τέλος ο Σχολιαστής του Διονυσίου του Θρακός γράφει: *εἰ δ' ἤθελον γράψαι λέξιν ἔχουσιν τὴν ἐκφώνησιν τοῦ θ, ἔγραφον ἀντὶ τοῦ θ τὸ τ καὶ πρὸς τοῦτο ἐτίθεισαν τὸ παρ' αὐτοῖς σημεῖον τῆς δασείας*. Ἀντὶ τῆς χ ἐκφωνήσεως τὸ κ ἔγραφον, τὸ σημεῖον τῆς δασείας προστιθέντες. Και τα τρία κείμενα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα φ, θ, χ προφέρονταν ως στιγμικά δασέα.

Πολλές φορές όμως οι πληροφορίες που μας παραδίδονται είναι ασαφείς και δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την περιγραφή του Διονυσίου του Θρακός, το τ αρθρω-

νόταν κατὰ τοὺς μετεώρους ὀδόντας. Ἡ περιγραφή αὐτή θα ταίριαζε περισσότερο σε φατνιακὸ παρά σε οδοντικὸ φθόγγο, ωστόσο, με βάση ἄλλα τεκμήρια, δεχόμαστε σήμερα ὅτι τὸ τ ἦταν οδοντικὸ.

(2) τὴ γραφηματικὴ παράσταση τῶν φωνημάτων. Οἱ πληροφορίες που μας δίνει τὸ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο τόσο γιὰ τὴν προφορά ὀρισμένων φωνημάτων ὅσο καὶ γιὰ ἀλλαγές που συνέβησαν εἶναι ιδιαίτερα σημαντικές. Αὐτὸ οφείλεται σε μεγάλο βαθμὸ στο ὅτι τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ ἀλφάβητο εἶναι φωνολογικὸ, ἀν καὶ ἀτελές, καθὼς καὶ στο ὅτι οἱ ἀρχαῖοι δὲν εἶχαν τὴν ἐννοια τῆς ὀρθογραφίας, ἐπομένως κατέγραφαν ἀμέσως τὶς φωνητικὲς ἀλλαγές που συνέβαιναν.

Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀπόδοση τῶν φ, θ, χ με τοὺς συνδυασμοὺς <ΠΗ>, <ΤΗ>, <ΚΗ> ἀντίστοιχα στὶς ἀρχαῖες ἐπιγραφές τῆς Μήλου καὶ τῆς Θήρας εἶναι ἀσφαλῆς μάρτυρας τῆς προφοράς [p^h], [t^h] καὶ [k^h], π.χ. *εκπθαντοι* = Ἐκφάντω, *επευχομενος* = ἐπευχόμενος. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι <Φ> = <ΠΗ>, <Θ> = <ΤΗ> καὶ <Χ> = <ΚΗ>.

(3) τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀποδίδονται στὴ γραφή τὰ δάνεια τῆς ἐλληνικῆς ἀπὸ ἄλλες γλώσσες, π.χ. ῥήξ < λατ. *rēx*, καθὼς καὶ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀποδίδουν στὴ γραφή τοὺς οἱ ἄλλες γλώσσες τὰ δάνεια ἀπὸ τὴν ἐλληνική, π.χ. λατ. *gyrus* < γῦρος.

Ἔτσι, τὸ γεγονός ὅτι ἡ λατινικὴ ἀποδίδει τὸ ἐλλ. φ ὄχι με τὸ <F> ἀλλὰ με τὸ <PH>, π.χ. σε λέξεις ὅπως *Philippus* < ἀρχ. ἐλλ. Φίλιππος, δείχνει ὅτι ἡ προφορά τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ γράμματος ἦταν *ph* καὶ ὄχι *f*, ὅπως εἶναι σήμερα. Με ἄλλα λόγια, τὸ λατ. γράμμα *F* με τὴν προφορά τοῦ ὡς *f*, δὲν ἦταν κατάλληλο νὰ ἀποδώσει τὸ ἀρχ. ἐλλ. φ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει με τὸ ἐλλ. β: Ἡ ἀπόδοσή του με τὸ λατ. *b* καὶ ὄχι με τὸ *v*, π.χ. βασιλικός > λατ. *basilicus*, δείχνει ὅτι ἡ προφορά τοῦ ἦταν [b] καὶ ὄχι [v], ὅπως σήμερα.

(4) τὴ σύγκριση τῆς ἐλληνικῆς με ἄλλες ἰνδοευρωπαϊκὲς γλώσσες, π.χ. ἐλλ. πατήρ – λατ. *pater*, ΠΠΕ *belo- ‘δύναμη’ > ἀελλ. βελτίων, λατ. *dēbilis*, σανσ. *balam*. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ φανεῖ χρήσιμο μόνον με τὴν προϋπόθεση ὅτι στὴν ἐλληνική καὶ στὴ γλώσσα με τὴν ὁποία γίνεται ἡ σύγκριση δὲν ἔχει ἀλλάξει ἡ προφορά τῶν συγκρινόμενων φθόγγων.

(5) τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τῆς ἴδιας τῆς γλώσσας. Μεταπτωτικὰ φαινόμενα, δηλαδή ἡ κανονικὴ ἐναλλαγὴ φωνηέντων σε λέξεις ἢ μέρη λέξεων που συνδέονται μεταξύ τοὺς ἐτυμολογικά, μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν μόνον ἀν δεχτοῦμε ὅτι, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἀρχαῖες ἐλληνικὲς δίφθογοι προφέρονταν με ἀναλυμένα τὰ στοιχεῖα τοὺς καὶ ὄχι με τὴ νεοἐλληνικὴ προφορά, π.χ. *λείπω* – *λέλοιπα*, *ἀμείβω* – *ἀμοιβή*, *σπεύδω* – *σπουδῆ* (πρβ. *λέγω* – *λόγος*).

Στην εσωτερική δομή της γλώσσας ανήκουν τα αποτελέσματα της λειτουργίας του νόμου του Grassmann, που γίνονται κατανοητά μόνο αν δεχτούμε ότι τα φ, θ, χ προφέρονταν ως άηχα δασέα [p^h], [t^h] και όχι ως εξακολουθητικά, όπως είναι σήμερα. Σύμφωνα με τον νόμο του Grassmann, όταν εμφανίζονταν δύο άηχα δασέα σε διαδοχικές συλλαβές μιας λέξης, όπως π.χ. στον αναδιπλασιασμό, το πρώτο από αυτά έχανε ανομοιωτικά το δασύ στοιχείο, π.χ. *φέφυκα [p^hér^huka] > πέφυκα [pér^huka].

Στο ίδιο αποτέλεσμα καταλήγουμε εξετάζοντας την τροπή των ληκτικών π, τ, κ σε φ, θ, χ πριν από λέξεις που αρχίζουν από δασύ πνεύμα. Γίνεται κατανοητή μόνο αν δεχτούμε ότι τα φ, θ, χ προφέρονταν ως άηχα δασέα [p^h], [t^h] και [k^h], δηλαδή π, τ, κ + hΦ > [p^h], [t^h], [k^h] + Φ, π.χ. κατ' ἡμέραν > καθ' ἡμέραν (στις περιπτώσεις αυτές η δασεία είναι πλεοναστική, γιατί η δασύτητα έχει μεταφερθεί στο προηγούμενο σύμφωνο).

(6) λεκτικά παιχνίδια διαφόρων ειδών και ηχομιμήσεις. Ορισμένες ηχομιμητικές λέξεις ερμηνεύονται μόνον αν δεχτούμε προφορά διαφορετική από τη νεοελληνική, π.χ. ο κωμικός ποιητής Κρατίνος αποδίδει το βέλασμα των προβάτων ως βῆ βῆ, και αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο αν δεχτούμε προφορά [bee].

Το ίδιο ισχύει και για λογοπαίγνια, όπως το *πίνειν και βινεῖν* στους Βατράχους του Αριστοφάνη, το οποίο γίνεται κατανοητό μόνο αν δεχτούμε ότι τα π και β δημιουργούν παρήχηση, προφέρονται δηλαδή ως [p] και [b].

(7) τα δεδομένα της μελέτης της νεοελληνικής και κυρίως των νεοελληνικών διαλέκτων, ιδιαίτερα αυτών που διασώζουν φωνητικούς αρχαϊσμούς (ποντιακή, τσακωνική κτλ.). Ο τύπος της ποντιακής *νύφε* αντί *νύφη* παραπέμπει στην αρχαία προφορά του <η> ως [ē].

3. Η προφορά της αρχαίας ελληνικής και ο Έρασμος

Το πρόβλημα της προφοράς των αρχαίων ελληνικών εμφανίζεται στη Δυτική Ευρώπη τον 16ο αιώνα. Για τους Βυζαντινούς δεν υπήρχε τέτοιο ζήτημα. Πρόφεραν τα αρχαία ελληνικά με τη νεοελληνική προφορά, και αυτή διέδιδαν στους Δυτικοευρωπαίους μαθητές τους την εποχή της Αναγέννησης. Τα πράγματα δεν θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά, καθώς τα ελληνικά δεν σταμάτησαν ποτέ να μιλιούνται και να γράφονται, συνεπώς οι ομιλητές τους δεν ήταν δυνατόν να αντιληφθούν τις φωνητικές αλλαγές, που γίνονταν βαθμιαία.

Η προφορά αυτή, που κυριαρχεί ως τις αρχές του 16ου αιώνα, αμφισβητήθηκε με ολοκληρωμένη επιχειρηματολογία από τον Ολλανδό φιλόλογο Έρασμο στο έργο του *Dialogus de recta latini graecique sermonis pronuntiatione* (1528), όπου απέδειξε ότι το η πρέπει να προφερόταν ως [ē], τα β, δ, γ ως [b], [d], [g], το ζ ως σδ, τα αι, οι, ει, υι, ου, αυ, ευ ως [ai], [oi], [ei], [ui], [ou], [au], [eu] και τα φ, θ, χ ως [p^h], [t^h], [k^h]. (Ο Έρασμος δεν ήταν ο πρώτος που απέρριψε τη νεοελληνική προφορά για την αρχαία ελληνική. Πρόδρομοί του μπορούν να θεωρηθούν ο Antonius Nebrissensis [1503] και αργότερα ο περίφημος τυπογράφος Aldus Manutius [1508].)

Το ερώτημα ποια προφορά είναι η “σωστή”, η ερασμιακή ή η νεοελληνική, δεν είναι τόσο απλό στην απάντησή του. Για κάθε εποχή ισχύει διαφορετική προφορά, καθώς η προφορά της ελληνικής (όπως και όλων των γλωσσών) βρίσκεται σε συνεχή αλλαγή. Η ερασμιακή προφορά είναι σχεδόν απόλυτα σωστή για την ομηρική εποχή. Όσο προχωρούμε προς τη σημερινή εποχή, όμως, η προφορά αλλάζει και, ενώ στην κλασική Αθήνα βρίσκεται ακόμη αρκετά κοντά στην ομηρική, στο τέλος της ελληνιστικής εποχής πλησιάζει στη νεοελληνική. Επομένως, η ερασμιακή προφορά, ενώ ισχύει σχεδόν απόλυτα για τα παλαιότερα, δηλαδή τα ομηρικά, κείμενα δεν ανταποκρίνεται στην προφορά όλων των περιόδων της “αρχαίας” ελληνικής. Αποτελεί και αυτή μια σύμβαση, την οποία ακολουθούν οι ξένοι στον τρόπο με τον οποίο διαβάζουν τα αρχαία ελληνικά, όπως σύμβαση αποτελεί και ο νεοελληνικός τρόπος προφοράς της αρχαίας ελληνικής, που χρησιμοποιείται σήμερα στην Ελλάδα. Για τους Νεοέλληνες ο νεοελληνικός τρόπος έχει το πλεονέκτημα ότι βοηθάει στη σύνδεση των αρχαίων ελληνικών λέξεων με τις σύγχρονες, δεν πρέπει όμως να οδηγεί στην παρανόηση ότι αυτός ο τρόπος προφοράς ίσχυε και στην αρχαία Ελλάδα.

Το επιστημονικά σωστό αλλά πρακτικά ανεφάρμοστο θα ήταν τα κείμενα κάθε συγγραφέα να προφέρονται με την προφορά που ίσχυε την εποχή που έζησε.

Η εξέλιξη του φωνολογικού συστήματος της ελληνικής από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα

Στόχος μας είναι να εξετάσουμε την εξέλιξη του φωνολογικού συστήματος από την αρχαία ελληνική έως σήμερα, ξεκινώντας από την πρωτοελληνική, την κοινή γλώσσα που μιλούσαν οι Έλληνες περίπου το 2000 π.Χ., πριν έλθουν στην Ελλάδα και πριν η γλώσσα αυτή διασπαστεί σε διαλέκτους. Η εξέταση του συστήματος θα γίνει λαμβάνοντας υπόψη τη διάκριση σε φωνήεντα, διφθόγγους και σύμφωνα.

1. Φωνήεντα

Το φωνηεντικό σύστημα της πρωτοελληνικής οργανώνεται με βάση τρεις φωνολογικές αντιθέσεις: (1) ποσότητα (μακρά – βραχεία), (2) βαθμό ανοίγματος (ανοιχτά, μεσαία, κλειστά), (3) τόπο άρθρωσης (μπροστινά – πίσω). Περιλαμβάνει πενταμελή συστήματα βραχέων και μακρών φωνηέντων:

	βραχεία			μακρά		
	μπροστινά	πίσω		μπροστινά	πίσω	
κλειστά	i	u		ī	ū	
μεσαία	e	o		ē	ō	
ανοιχτά		a			ā	

Το φωνηεντικό σύστημα της κλασικής αττικής του 5ου/4ου αιώνα π.Χ. διαφοροποιείται από αυτό της πρωτοελληνικής. Καταρχάς, σε αυτό προστέθηκαν δύο νέα φωνήματα, τα /ē/ και /ō/. Επίσης, με μια διαδικασία που ονομάζεται προσθίωση, τα πισινά φωνήεντα *ū και *ū τράπηκαν σε ŷ και ŷ αντίστοιχα. Συνεπώς, το φωνηεντικό σύστημα της κλασικής αττικής του 5ου/4ου αιώνα π.Χ. περιλαμβάνει πέντε βραχεία και επτά μακρά φωνήεντα και διαμορφώνεται ως εξής:

	βραχεία			μακρά		
	μπροστινά	πίσω		μπροστινά	πίσω	
κλειστά	i, ŷ			ī, ŷ		
μεσαία	e	o		ē	ō	
ανοιχτά		a			ā	

Το 403/2 π.Χ., όταν άρχοντας ήταν ο Ευκλείδης, υιοθετήθηκε επίσημα στην Αθήνα το ιωνικό αλφάβητο, το οποίο αντικατέστησε το παλαιότερο αττικό. Μετά την εισαγωγή του ιωνικού αλφαβήτου τα δώδεκα φωνηεντικά φωνήματα της αττικής διαλέκτου αντιπροσωπεύονταν στη γραφή ως εξής:

	βραχεία		μακρά	
	μπροστινά	πίσω	μπροστινά	πίσω
κλειστά	I, Y		I, Y	
			EI	OY
μεσαία	E	O	H	Ω
ανοιχτά	A		A	

Το πρώτο που πρέπει να εξεταστεί είναι το πώς από το σύστημα της πρωτοελληνικής προέκυψε αυτό της κλασικής αττικής.

Οι διαφορές που παρατηρούνται είναι:

(1) Στην προϊστορική κιόλας εποχή, στη διάλεκτο η οποία αργότερα εξελίχθηκε στην αττικοϊωνική, παρουσιάστηκε η τάση τα φωνήεντα μεσαίου βαθμού ανοίγματος να προφέρονται πιο κλειστά, δηλαδή [e] > [e] και [o] > [o]. Εμφανίζονται, επίσης, δύο νέα μακρά φωνήεντα, το /ē/ και το /ō/, ως αποτέλεσμα των πρώτων αντεκτάσεων που γίνονται την ίδια εποχή, π.χ. *βολ-να > βουλά, *φοφελ-νω > όφείλω. Έτσι διαμορφώθηκαν τα συστήματα:

	βραχεία		μακρά	
	μπροστινά	πίσω	μπροστινά	πίσω
κλειστά	ĩ	ũ	ĩ	ũ
	e	o	ē	ō
μεσαία			ē	ō
ανοιχτά	ǎ		ā	

(2) Για λόγους που σχετίζονται με τη δομή της στοματικής κοιλότητας, ο χώρος στον οποίο μπορούν να πραγματωθούν φωνηεντικά τα φωνήματα της πίσω σειράς (/ō/, /ō̄/, /ū/) είναι μικρότερος από αυτόν στον οποίο μπορούν να πραγματωθούν τα φωνήεντα της μπροστινής (/ĩ/, /ē/, /ē̄/). Έτσι, τα συστήματα που διαθέτουν περισσότερα από τρία πισινά φωνήεντα είναι ασταθή. Η πίσω σειρά παρουσιάζεται υπερφορτωμένη, και οι αλυσιδωτές πιέσεις κατέληξαν στην τροπή του /ū/

σε ένα μπροστινό φώνημα, στο /ȳ/. Το βραχύ /ū/, υπό την επίδραση του αντίστοιχου μακρού, μετακινήθηκε και αυτό προς τα εμπρός και τράπηκε σε /ȳ/. Αυτό είναι το σύστημα της κλασικής αττικής.

	βραχεία		μακρά	
	μπροστινά	πίσω	μπροστινά	πίσω
κλειστά	ī, ŷ		ī, ŷ	
	ε	ο	ē	ō
μεσαία			ē	ō
ανοιχτά		ǎ		ā

Στη συνέχεια, η τροπή του /ū/ σε /ȳ/ και η μετακίνησή του στον μπροστινό άξονα άφησε μια κενή θέση στον πίσω άξονα, την οποία κατέλαβε το κλειστό /ō/ που τράπηκε σε /ū/ (πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ.). Αντίθετα, η θέση που άφησε κενή το /ū/ (> /ȳ/) δεν αναπληρώθηκε, γιατί η πίεση του /ǎ/ στο /ō/ ήταν μικρή, εφόσον η διαφορά ανοίγματος ανάμεσα στο /ō/ και στο /ǎ/ είναι μεγάλη. Στο πίνακα που ακολουθεί εμφανίζεται το σύστημα της αττικής διαλέκτου των αρχών του 4ου αιώνα π.Χ.:

	βραχεία		μακρά	
	μπροστινά	πίσω	μπροστινά	πίσω
κλειστά	ī, ŷ		ī, ŷ	ū
	ε	ο	ē	
μεσαία			ē	ō
ανοιχτά		ǎ		ā

Αν και η δομή αυτού του συστήματος δεν ήταν συμμετρική, αφού το μακρό κλειστό /ē/ δεν είχε αντίστοιχο φώνημα στην πίσω σειρά, το σύστημα διατηρήθηκε για τρεις περίπου αιώνες. Στη διατήρηση του συστήματος συνετέλεσε το γεγονός ότι η ασυμμετρία του συστήματος συμφωνούσε με την ασυμμετρία των γλωσσικών οργάνων (δυνατότητα πραγμάτωσης περισσότερων φωνημάτων στον μπροστινό άξονα από ό,τι στον πίσω).

Τον 2ο αιώνα π.Χ. το /ē/ συνέπεσε με το /ī/. Η σύμπτωση του /ē/ με το /ī/ και όχι με το /ē/ ερμηνεύεται αν υποθέσουμε ότι εμφανίζεται μια τάση τα μακρά φωνήεντα να προφέρονται κλειστά και τα βραχεία ανοιχτά. Οπωσδήποτε κάποιο ρόλο έπαιξε και το γεγονός ότι ως τότε το /ī/ είχε σχετικά μικρή συχνότητα, με αποτέλεσμα η σύμπτωσή του

με ένα άλλο φώνημα να μη θέτει σε κίνδυνο τις διακριτικές δυνατότητες της γλώσσας. Με το άνοιγμα των βραχέων φωνηέντων (ε > ě, ο > ō) και το κλείσιμο των μακρών (ē > ē̄, ō > ō̄) δημιουργήθηκαν τα συστήματα:

	βραχέα		μακρά	
	μπροστινά	πίσω	μπροστινά	πίσω
κλειστά	ĩ, ỹ		ī, ŷ	ū
μεσαία	ě	ō	ē	ō
ανοιχτά		ǎ		ā

Η συμμετρία του συστήματος των μακρών διαταράχθηκε προσωρινά από την εμφάνιση ενός νέου μακρού ανοιχτού /ē̄/, που προέκυψε από τον μονοφθογγισμό της διφθόγγου αι γύρω στο 100 μ.Χ. Η διαταραχή αυτή δεν κράτησε περισσότερο από 50 χρόνια. Το μακρό κλειστό /ē̄/ <H> συνέπεσε με το μακρό /ī/ και το μακρό ανοιχτό /ē̄/ <AI> πήρε ενδιάμεση θέση. Έτσι προέκυψε το σύστημα του πίνακα που ακολουθεί (με την αντιπροσώπευση στη γραφή που δίνεται στη συνέχεια).

	βραχέα		μακρά	
	μπροστινά	πίσω	μπροστινά	πίσω
κλειστά	ĩ, ỹ		ī, ŷ	ū
μεσαία	ě	ō	ē	ō
ανοιχτά		ǎ		ā

	βραχέα		μακρά	
	μπροστινά	πίσω	μπροστινά	πίσω
κλειστά	I, Y		I H EI, Y OI	OY
μεσαία	E	O	AI	Ω
ανοιχτά		A		A

Την ίδια περίπου εποχή η φωνολογική αντίθεση ανάμεσα στα μακρά και στα βραχέα έπαψε να ισχύει και έτσι προέκυψε ένα σύστημα έξι φωνηέντων:

	μπροστινά	πίσω
κλειστά	i, y	u
μεσαία	e	o
ανοιχτά		a

	μπροστινά	πίσω
κλειστά	Ι Η ΕΙ, Υ ΟΙ	ΟΥ
μεσαία	Ε ΑΙ	Ο Ω
ανοιχτά	Α	

Γύρω στον 10 αιώνα μ.Χ. το /y/ τράπηκε σε /i/ και το φωνηεντικό σύστημα απέκτησε τη σημερινή του μορφή:

	μπροστινά	πίσω
κλειστά	i	u
μεσαία	e	o
ανοιχτά	a	

	μπροστινά	πίσω
κλειστά	Ι Η ΕΙ Υ ΟΙ	ΟΥ
μεσαία	Ε ΑΙ	Ο, Ω
ανοιχτά	Α	

2. Δίφθογγοι

Δίφθογγος ονομάζεται η ακολουθία δύο φθόγγων (φωνήεντος και ημιφώνου, ή ημιφώνου και φωνήεντος) που έχουν μονοσυλλαβική αξία. Για παράδειγμα, σε μια λέξη όπως το νεοελλ. γάιδαρος η ακολουθία <άι> είναι δίφθογγος, το <γάι> δηλαδή έχει την αξία μιας συλλαβής, και αυτό αποδεικνύεται από τη θέση του τόνου: η λέξη γάιδαρος δεν παραβιάζει τον νόμο της τρισυλλαβίας που ισχύει στη νέα ελληνική, όπως θα γινόταν αν το <άι> ήταν μια ακολουθία δύο φωνηέντων.

Στην αρχαία ελληνική (όπως και στην πρωτοϊνδοευρωπαϊκή) υπήρχαν δύο κατηγορίες διφθόγγων: βραχυδίφθογγοι και μακροδίφθογγοι. Βραχυδίφθογγοι ονομάζονται οι δίφθογγοι στις οποίες το βασικό φωνήεν είναι βραχύ και μακροδίφθογγοι αυτές στις οποίες το βασικό φωνήεν είναι μακρό. Οι βραχυδίφθογγοι της αρχαίας ελληνικής αποτελούνταν από προτακτικό φωνήεν *a, *e, *o και υποτακτικό ημίφωνο *i ή *u και οι μακροδίφθογγοι από προτακτικό φωνήεν *ā, *ē, *ō και υποτακτικό ημίφωνο *ī ή *ū. Δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση ανάμεσα στους όρους μακροδίφθογγος και βραχυδίφθογγος και στο γεγονός ότι, όπως ξέρουμε από την αρχαία ελληνική, οι δίφθογγοι είναι μακρές. Μια δίφθογγος είναι μακρά ως σύνολο, ανεξάρτητα αν το

προτακτικό φωνήεν της είναι μακρό (μακροδίφθογγος) ή βραχύ (βραχυδίφθογγος).

Βραχυδίφθογγοι

ě ⁱ (ει)	ō ⁱ (οι)	ě ^υ (ευ)	ō ^υ (ου)
ǎ ⁱ (αι)		ǎ ^υ (αυ)	

Μακροδίφθογγοι

ē ⁱ (η)	ō ⁱ (ω)	ē ^υ (ηυ)	ō ^υ (ωυ)
ā ⁱ (α)		ā ^υ (αυ)	

Στις παραπάνω αρχαίες ελληνικές βραχυδιφθόγγους πρέπει να προστεθεί η δίφθογγος *uī* (υι), π.χ. σε λέξεις όπως *υιός*.

Οι βραχυδίφθογγοι της πρωτοελληνικής διατηρήθηκαν στη γλώσσα τουλάχιστον ως την εποχή της εισαγωγής του αλφαβήτου. Στη συνέχεια παρατηρείται μονοφθογγισμός των διφθόγγων και μάλιστα πρώτα αυτών που τα συστατικά τους έχουν μικρή διαφορά ανοίγματος και στη συνέχεια αυτών που τα συστατικά τους έχουν μεγαλύτερη διαφορά ανοίγματος. Πρώτα μονοφθογγίζονται οι *ει* και *ου*. Το [eⁱ] <EI> γίνεται [ē] ήδη τον 7ο με 6ο αιώνα π.Χ. και την ίδια περίπου εποχή το [o^υ] <OY> γίνεται [ō]. Αργότερα μονοφθογγίζονται οι *αι* και *οι*. Τέλος, το *υ* των διφθόγγων *αυ* και *ευ* εξελίσσεται σε τριβόμενο [v] ή [f]. Στο τέλος της ύστερης ελληνικής οι αρχαίες ελληνικές δίφθογγοι είχαν στο σύνολό τους εξαφανιστεί. Οι δίφθογγοι της νέας ελληνικής, π.χ. *αηδόνι*, *κοροίδο*, *χαιδεύω*, είναι προϊόντα νεότερων φωνητικών εξελίξεων.

Οι μακροδίφθογγοι της αρχαίας ελληνικής είναι λιγότερο συχνές σε σύγκριση με τις βραχυδιφθόγγους. Βαθμιαία εξαφανίζονται είτε με αποβολή (αποσιώπηση) του υποτακτικού φωνήεντος (π.χ. *ēi > *ē*) είτε με βράχυνση του προτακτικού φωνήεντος (π.χ. *ēi > *ei*).

2.1 Η δίφθογγος *aī* (αι)

Η αρχαία ελληνική δίφθογγος *aī* (αι) μονοφθογγίστηκε σχετικά αργά, επειδή τα στοιχεία που την αποτελούν είναι απομακρυσμένα μεταξύ τους από αρθρωτική άποψη. Τα στάδια της πορείας προς τον μονοφθογγισμό αποκαλύπτονται από αρχαίες επιγραφές. Στη Βοιωτία από τον 5ο αιώνα π.Χ. απαντούν γραφές όπως *Ἀισχρώνδας* (= *Aischρών-*

δας), όπου το *ae* αποτελεί την ενδιάμεση βαθμίδα στην εξέλιξη του *ai* σε ανοιχτό $\bar{e}$. Αυτό σημαίνει ότι αρχικά το υποτακτικό φωνήεν *i* τράπηκε σε [e] και στη συνέχεια τα δύο φωνήεντα μονοφθογγίστηκαν στο ανοιχτό $\bar{e}$, που βρίσκεται αρθρωτικά ανάμεσα στα [a] και [e]. Ο μονοφθογγισμός της διφθόγγου *ai* στη Βοιωτία άρχισε από τον 4ο αιώνα π.Χ. Την τροπή αυτή μαρτυρούν γραφές όπως *χηρε* = *χαίρε*, *κη* = *καί*, όπου το *ai* έχει εξελιχθεί σε *η*, δηλαδή σε ανοιχτό $\bar{e}$. Στην αττική η σύγχυση ανάμεσα στα *ai* και *e* μαρτυρείται από τον 2ο αιώνα μ.Χ.

2.2 Η δίφθογγος *eī* (ει)

Η αρχαία ελληνική δίφθογγος *eī* (ει) μονοφθογγίστηκε αρκετά νωρίς, ήδη από τον 7ο με 6ο αιώνα π.Χ., Από την εποχή αυτή το *ei* προφερόταν ως κλειστό $\bar{e}$.

Το κλειστό $\bar{e}$ (ει) στην Αττική συμπίπτει με το *i* τον 3ο με 2ο αιώνα π.Χ. (*ίς* = *είς*).

2.3 Η δίφθογγος *oi* (οι)

Η αρχαία ελληνική δίφθογγος *oi* (οι) απαρτίζεται, όπως και η *ai*, από φωνηεντικά στοιχεία αρθρωτικά απομακρυσμένα μεταξύ τους, και η εξέλιξή τους ήταν περίπου όμοια. Τα στάδια της εξέλιξης της διφθόγγου *oi* τα βρίσκουμε στη Βοιωτία, όπου από τον 5ο αιώνα π.Χ. έχουμε τις γραφές *Μοέριχος* = *Μοίριχος*, *κοέρανος* = *κοίρανος*, δηλαδή με *oe* στη θέση του *oi*. Τα δύο φωνήματα /o/ και /e/ είναι και τα δύο μεσαίου βαθμού ανοίγματος, το πρώτο όμως είναι πισινό στρογγυλό και το δεύτερο μπροστινό μη στρογγυλό. Από την αφομοίωσή τους προήλθε ένα φώνημα στρογγυλό, πιθανότατα /ō/, που στη συνέχεια εξελίχθηκε σε /ō̄/. Οι τύποι με /ō̄/, που αποδίδεται με *u*, μαρτυρούνται στη Βοιωτία ήδη από τον 3ο αιώνα π.Χ. (*φῦκία* = *οικία*). Η σύγχυση ανάμεσα στα *oi* και *u*, που για άλλες διαλέκτους είναι μαρτυρημένη από τον 3ο αιώνα π.Χ., στην αττική διάλεκτο γενικεύεται τον 3ο αιώνα μ.Χ. Το *oi*, όπως και το *u*, προφέρεται ως [y] ως τον 9ο ή 10ο αιώνα μ.Χ., οπότε και τα δύο αποκτούν τη σημερινή τους προφορά [i].

Η προφορά του *oi* ως [iu] (< [y]) απαντά σε μια ομάδα νεοελληνικών διαλέκτων (στα Μέγαρα, στην Κύμη, στην Αίγινα, στην παλαιά Αθήνα), όπου έχουμε π.χ. *χιούρος* = *χοίρος*, *τσουλία* = *κοιλία*.

2.4 Η δίφθογγος οῦ (ου)

Η αρχαία ελληνική δίφθογγος οῦ (ου), από τον 6ο αιώνα π.Χ., τρέπεται σε μακρό κλειστό ῶ. Το [ῶ] τρέπεται ήδη τον 5ο αιώνα π.Χ. σε [ū]. Από τότε το μόνο που άλλαξε στην προφορά του είναι η τροπή του από μακρό σε βραχύ.

2.5 Οι δίφθογγοι αῦ (αυ) και εῦ (ευ)

Οι αρχαίες ελληνικές δίφθογγοι αῦ (αυ) και εῦ (ευ) δεν μονοφθογγίστηκαν ποτέ, αλλά διατήρησαν την αυτοτέλεια των στοιχείων τους, με το δεύτερο από αυτά να τρέπεται σε εξακολουθητικό σύμφωνο.

Οι πρώτες μαρτυρίες της εξέλιξης του υποτακτικού *υ* σε σύμφωνο εμφανίζονται στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. (εὔδομον αντί ἔβδομον στη Βοιωτία). Σε αιγυπτιακούς παπύρους του 2ου αιώνα π.Χ. εμφανίζεται η γραφή ραυδους αντί ῥάβδους. Οι γραφές αυτές είναι κατανοητές μόνο αν δεχτούμε ότι το *υ* προφερόταν ως σύμφωνο και ότι το *β* είχε ήδη εξελιχθεί και αυτό σε εξακολουθητικό [v]. Δεν είναι γνωστό πότε ολοκληρώθηκε η συμφωνοποίηση του υποτακτικού *υ* και πότε άρχισαν οι παλαιές δίφθογγοι *αυ* και *ευ* να προφέρονται ως [av] και [ev] πριν από φωνήεντα και ηχηρά σύμφωνα και ως [af] και [ef] πριν από άηχα σύμφωνα, όπως συμβαίνει σήμερα στα νέα ελληνικά.

2.6 Οι μακροδίφθογγοι

Παραδείγματα μακροδίφθογγων της αρχαίας ελληνικής: *οῖ* = αελλ. -ω, π.χ. ἴππω, *-αῖ* = αελλ. -α, π.χ. χώρα, *-εῖ* = αελλ. -η, π.χ. πύλη.

Άλλες μακροδίφθογγοι προέρχονται από συναίρεση, π.χ. *αἰίδω* > ἄδω, *τιμάει* > τιμᾶ, *αἰοιδή* > ᾠδή, ειδικά μάλιστα της αύξησης *έ-* με το αρκτικό φωνήεν του ρήματος, π.χ. *αἰσθάνομαι* – ἡσθόμην, *αὔξανω* – ἠὔξανον, *εὔχομαι* – ἠύχόμην.

Όλες οι μακροδίφθογγοι είναι εξαιρετικά ασταθείς. Υφίστανται δύο κατηγορίες αλλαγών, είτε αποβολή (αποσιώπηση) του δεύτερου στοιχείου (π.χ. **εῖ* > *ē*, τῆ Ἄφροδίτῃ, τῆ Ἴερῆ) είτε βράχυνση του μακρού στοιχείου (π.χ. **εῖ* > *ei*, τοῖ δῆμοι, τοῖ Διονύσω).

Τον 1ο αιώνα π.Χ. όπως μας πληροφορεί ο Διονύσιος ο Θραξ στη γραμματική του, το υποτακτικό *ι* δεν προφερόταν. Το *-ι* επανεισάγεται υπό την επίδραση του αττικισμού ως προσγεγραμμένο ώτα, που στους βυζαντινούς χρόνους μεταβάλλεται σε υπογεγραμμένο *ι*, ή υπογεγραμμένη.

3. Τα σύμφωνα

Το συμφωνικό σύστημα της αρχαίας ελληνικής περιλαμβάνει τα ακόλουθα φωνήματα:

	χειλικά	οδοντικά	υπερωικά
στιγματικά (κλειστά)			
άηχα	p (π)	t (τ)	k (κ)
ηχηρά	b (β)	d (δ)	g (γ)
άηχα δασέα	p ^h (φ)	t ^h (θ)	k ^h (χ)
εξακολουθητικά		s (σ)	[h (ʰ)]
ένηχα	έρρινα m (μ) πλευρικό υγρό	n (ν) l (λ) r (ρ)	

Στην αρχαία ελληνική υπήρχαν δύο σειρές άηχων κλειστών, μία μη δασέων (π, τ, κ) και μία δασέων (φ, θ, χ), και μία σειρά ηχηρών στιγματικών (β, δ, γ). Η απουσία ή παρουσία δασύτητας είχε διακριτική λειτουργία, όπως αποδεικνύεται από ελάχιστα ζεύγη, π.χ. *πόνος* – *φόνος*, *πόρος* – *φόρος*, *τείνω* – *θείνω*, *άκος* – *άχος*. Η σχέση ανάμεσα σε ένα μη δασύ σύμφωνο και στο αντίστοιχο δασύ του είναι ίδια με τη σχέση ανάμεσα στο μηδέν και στο δασύ πνεύμα, π.χ. τ : θ = ∅ : [h]. Επίσης, διακριτική λειτουργία είχε η ηχηρότητα, όσον αφορά τα μη δασέα σύμφωνα, όπως αποδεικνύεται από ελάχιστα ζεύγη, π.χ. *πῶλος* – *βῶλος*, *τόξα* – *δόξα*, *άκος* – *άγος*.

Οι αρχαίοι γραμματικοί ονόμασαν τα π, τ, κ “φιλά” (γράμματα), τα φ, θ, χ “δασέα” (γράμματα) και τα β, δ, γ “μέσα” (γράμματα). Στη λατινική οι όροι αυτοί αποδόθηκαν ως *tenuēs*, *aspirata* και *media* αντίστοιχα.

3.1 Τα αρχαία ελληνικά άηχα στιγματικά p (π), t (τ), k (κ)

Η προφορά των α αελλ. π, τ, κ δεν άλλαξε από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα και παρέμεινε p, t, k.

Στη νέα ελληνική τα άηχα π, τ, κ τρέπονται στα αντίστοιχά τους ηχηρά ύστερα από έρρινο σύμφωνο. Αυτό δεν συνέβαινε στην αρχαία ελληνική, στην οποία λέξεις όπως *έντονος*, *έμπορος*, προφέρονταν

[éntonos], [émporos]. Το φαινόμενο της ηχηροποίησης των π, τ, κ μετά από έρρινο, και επομένως της προφοράς [éndonos], [émboros], τουλάχιστον σε διαλεκτικό επίπεδο, πρέπει να ανάγεται στον 2ο αιώνα π.Χ., οπότε οι αρχαίες ακολουθίες [mp], [nt], [ɲk] εξελίχθηκαν αντίστοιχα σε [mb], [nd], [ɲg].

3.2 Τα αρχαία ελληνικά ηχηρά στιγμικά ("μέσα")

Τα β, δ, γ δεν ήταν εξακολουθητικά σύμφωνα αλλά κλειστά, και είναι επίσης βέβαιο ότι ήταν ηχηρά, επομένως προφέρονταν ως b, d και g αντίστοιχα, όπως φαίνεται από ένα σύνολο τεκμηρίων για την προφορά της αρχαίας ελληνικής (βλ. παραπάνω).

Ο χαρακτηρισμός των β, δ, γ ως μέσων φαίνεται να δηλώνει την αμηχανία των αρχαίων γραμματικών απέναντι σε φαινόμενα που δεν μπορούσαν να τα περιγράψουν μέσα στο πλαίσιο των γνωστών τους αντιθέσεων (όπως ήταν, π.χ., η αντίθεση ψιλά – δασέα). Πρέπει να σημειωθεί ότι η ιδιότητα της ηχηρότητας ήταν άγνωστη στους αρχαίους Έλληνες και στους Λατίνους.

Στη νέα ελληνική τα β, δ, γ εξελίχθηκαν σε εξακολουθητικά [v], [ð], [ɣ]. Η εξέλιξη αυτή δεν πρέπει να είχε συντελεστεί στην κλασική εποχή αλλά συνέβη σε αρκετά μεταγενέστερη περίοδο.

Μαρτυρίες αυτής της εξέλιξης έχουμε από γραφές ευδομος = έβδομος στη βοιωτική (3ος αιώνας π.Χ.) και ραυδους = ράβδους στην αιγυπτιακή ελληνική (2ος αιώνας π.Χ.).

Η αρχαία προφορά του β ως [b], του δ ως [d] και του γ ως [g] διατηρήθηκε στη νέα ελληνική ύστερα από έρρινο, π.χ. νεοελλ. γαμπρός [gam'brós] < αρχ. γαμβρός [gambrós], νεοελλ. άντρας ['andras] < αρχ. αιτ. άνδρα [ándra], νεοελλ. εγγονός [eɲgo'nos] < αρχ. έγγονός [eɲgono's]. Η σημερινή προφορά του β ως [v], του δ ως [ð] και του γ ως [ɣ] σε αυτό το περιβάλλον οφείλεται σε επίδραση της λόγιας γλώσσας, π.χ. νεοελλ. έμβολο ['emvolo] < λόγ. δάνειο από το αρχ. έμβολον [émbolon], νεοελλ. ανδράποδο [an'drapodo] < λόγ. δάνειο από το αρχ. ανδράποδον [andrápodon], νεοελλ. έγγαμος ['eɲɣamos] < λόγ. δάνειο από το αρχ. έγγαμος [éɲɣamos].

3.3 Τα αρχαία ελληνικά άηχα δασέα

Τα αρχαία ελληνικά άηχα δασέα φ, θ, χ προφέρονταν ως p^h, t^h και k^h αντίστοιχα, όπως φαίνεται από ένα σύνολο τεκμηρίων για την προφορά της αρχαίας ελληνικής (βλ. παραπάνω).

Σήμερα τα *φ*, *θ*, *χ* έχουν εξελιχθεί σε εξακολουθητικά άηχα σύμφωνα *f*, *θ* και *x*. Δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί τότε ακριβώς έγινε η τροπή των άηχων δασέων σε εξακολουθητικά. Έμμεσες μαρτυρίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η τροπή αυτή πρέπει να είχε αρχίσει από τον 2ο αιώνα π.Χ.

3.4 Τα νέα φωνήματα *b*, *d*, *g* (μπ, ντ. γγ)

Φωνηματοποίηση ονομάζεται η διαδικασία με την οποία το αλλόφωνο ενός φωνήματος αποκτά διακριτική λειτουργία, γίνεται δηλαδή ξεχωριστό φώνημα. Αυτό συνέβη στην ελληνική γλώσσα, όταν τα [*b*], [*d*], [*g*] φωνηματοποιήθηκαν εκ νέου κατά τον Μεσαίωνα.

Συγκεκριμένα, στην αρχαία ελληνική τα *β*, *δ*, *γ* προφέρονταν ως [*b*], [*d*], [*g*], και αυτά ήταν ξεχωριστά φωνήματα. Στα χρόνια του Χριστού τα [*b*], [*d*], [*g*] τρέπονται σε εξακολουθητικά [*v*], [*ð*], [*ɣ*] σε όλες τις θέσεις εκτός από την περίπτωση που προηγούνταν έρρινο σύμφωνο. Στο φωνολογικό σύστημα της ελληνικής εμφανίστηκαν, συνεπώς, τρία εξακολουθητικά φωνήματα /*v*/, /*ð*/, /*ɣ*/ στη θέση των κλειστών /*b*/, /*d*/, /*g*/, τα οποία εξαφανίστηκαν ως φωνήματα. Στη θέση πριν από έρρινο σύμφωνο η αρχαία προφορά [*b*], [*d*], [*g*] διατηρήθηκε ως τη νέα ελληνική, π.χ. αρχ. *γαμβρός* [gambrós] > μσν. *γαμπρός* [ɣam'bro]. Παράλληλα με αυτή την εξέλιξη, οι αρχαίες ακολουθίες [mp], [nt], [ɲk] εξελίχθηκαν αντίστοιχα σε [mb], [nd], [ɲg]. Οι φθόγγοι [*b*], [*d*], [*g*], που εμφανίζονταν πριν από έρρινο σύμφωνο, απέκτησαν αλλοφωνική αξία ως αλλόφωνα των φωνημάτων /*p*/, /*t*/, /*k*/, και αυτό γιατί η πραγματώσή τους καθοριζόταν από το φωνητικό περιβάλλον.

Στη μεσαιωνική ελληνική συνέβη άλλη μία φωνητική εξέλιξη, η οποία οδήγησε στη φωνηματοποίηση αυτών των φθόγγων. Συγκεκριμένα, η αποβολή σε πολλές περιπτώσεις των αρκτικών φωνηέντων είχε ως αποτέλεσμα λέξεις όπως *εμπαίνω* (< αρχ. *ἐμβαίνω*), που προφέρονταν ως [em'beno], να εξελιχθούν σε ['mbeno] και τελικά σε ['beno] (*μπαίνω*), με αποβολή του έρρινου στοιχείου στο αρκτικό σύμπλεγμα [mb]. Ενώ λοιπόν προηγουμένως τα [*b*], [*d*], [*g*] εμφανίζονταν μόνο ως αλλόφωνα των /*p*/, /*t*/, /*k*/ ύστερα από έρρινο σύμφωνο, άρχισαν να εμφανίζονται και σε αρκτική θέση, οπότε τα [*b*], [*d*], [*g*] απέκτησαν διακριτική λειτουργία και φωνηματοποιήθηκαν, π.χ. *μπόλι* /'boli/ (< αρχ. *ἐμβόλιον*) – *πόλη* /'poli/ (< αρχ. *πόλις*). Στη φωνηματοποίηση των /*b*/, /*d*/, /*g*/ έπαιξε επίσης ρόλο ο δανεισμός λέξεων (από τη λατινική όσο και άλλες γλώσσες) με [*b*], [*d*], [*g*] σε διάφορες θέσεις. Η φωνημα-

τοποίηση των /b/, /d/, /g/ οφείλεται, συνεπώς, σε έναν συνδυασμό εσωτερικών φωνολογικών εξελίξεων και εξωτερικών επιδράσεων.

3.5 Το αρχαίο ελληνικό συριστικό σ

Το αρχαίο ελληνικό *s* διατηρείται με την ίδια προφορά στη νέα ελληνική.

Ένα ηχηρό αλλόφωνο του *σ* πριν από ηχηρά σύμφωνα μαρτυρείται ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. Το αλλόφωνο αυτό φωνηματοποιήθηκε, όταν το αρχαίο ζ τράπηκε από [zd] σε [z], βλ. παρακάτω.

3.6 Το αρχαίο ελληνικό δασύ πνεύμα

Το αελλ. δασύ πνεύμα *h* εξαφανίστηκε στην ελληνική την ίδια εποχή που τα άηχα δασέα τράπηκαν σε εξακολουθητικά. Τον 4ο αιώνα μ.Χ. το δασύ πνεύμα έχει σίγουρα εξαφανιστεί.

Όσον αφορά τη γραφή του, στην αρχή το δασύ πνεύμα [h] δηλωνόταν με το γράφημα <H>. Στην ανατολική ιωνική, όπου το δασύ πνεύμα είχε χαθεί από νωρίς (ψίλωσις), το γράφημα <H> χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει το μακρό ανοιχτό ē, που ως τότε παριστανόταν με το γράφημα <E>. Με την υιοθέτηση του ιωνικού αλφαβήτου από την αττική και από άλλες ελληνικές διαλέκτους και τη χρήση του <H> για το μακρό ανοιχτό ē, το [h] δεν μπορούσε να δηλωθεί με το ίδιο γράφημα. Επειδή όμως σε πολλά μέρη προφερόταν ακόμη, χρησιμοποιήθηκε τον 4ο αιώνα π.Χ. για τη δήλωση του [h] το μισό H, δηλαδή το σύμβολο F. Αργότερα οι γραμματικοί χρησιμοποίησαν το υπόλοιπο μισό I για να δηλώσουν την έλλειψη δασύτητας (ψιλή). Κατά τη βυζαντινή εποχή τα σύμβολα F και I εξελίχθηκαν σε L και J και από τον 11ο αιώνα αποκτούν τη μορφή ' και ' με την οποία εξακολουθούν να γράφονται στο πολυτονικό σύστημα γραφής.

3.7 Τα αρχαία ελληνικά υγρά σύμφωνα

Το αελλ. ρ διατηρείται με την ίδια προφορά [r] στη νέα ελληνική.

Το αελλ. λ διατηρείται με την ίδια προφορά [l] στη νέα ελληνική:

3.8 Τα αρχαία ελληνικά έρρινα σύμφωνα

Το αελλ. μ διατηρείται με την ίδια προφορά [m] στη νέα ελληνική:

Το αελλ. ν διατηρείται με την ίδια προφορά [n] στη νέα ελληνική:

Πριν από τα υπερωικά σύμφωνα απαντά ένα υπερωικό έρρινο αλόφωνο [ŋ], το οποίο στην ελληνική αποδόθηκε, ήδη από την αρχαία εποχή με το γ, π.χ. *ἀγκών, ἐγγύς*.

3.9 Το αρχαίο ελληνικό ζ

Το αελλ. ζ αντιπροσωπεύει στη γραφή το σύμπλεγμα [zd], όπως μας δείχνουν οι γραφές *Ἀθήναζε < Ἀθήνας-δε, θύραζε < θύρας-δε* κτλ.

Το σύμπλεγμα [zd] τράπηκε αρχικά σε [zz] με προχωρητική αφομοίωση ([zd] > [zz]) και στη συνέχεια απλοποιήθηκε σε [z], όταν απλοποιήθηκαν και τα υπόλοιπα διπλά όμοια σύμφωνα. Η εξέλιξη αυτή παρατηρείται στην αττικοϊωνική και στις περισσότερες άλλες διαλέκτους στην αρχή της ελληνιστικής εποχής.

3.10 Τα αρχαία ελληνικά ξ και ψ

Τα γραφήματα ξ και ψ από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα παριστάνουν τα συμπλέγματα [ks] και [ps] αντίστοιχα. Η χρήση ειδικών συμβόλων για τη γραφή των δύο αυτών συμπλεγμάτων εκπλήσσει, καθώς αυτά κάλλιστα θα μπορούσαν να παρασταθούν, είτε στην αρχαία εποχή είτε σήμερα, ως κσ και πσ. Τη γραφή κσ αντί ξ τη συναντούμε πράγματι και στην αρχαία και στη νέα ελληνική, σε λέξεις που το κ είναι το δεύτερο στοιχείο του προθήματος εκ, π.χ. *εκστρατεία*.

3.11 Τα αρχαία ελληνικά διπλά όμοια σύμφωνα

Στην αρχαία ελληνική η γραφή με διπλό σύμφωνο δηλώνει ότι το σύμφωνο στη συγκεκριμένη λέξη είναι μακρό. Η ύπαρξη απλού ή διπλού συμφώνου είχε διακριτική λειτουργία: *ῥρος* 'βουνό', *ῥρος* 'γλουτός', *ἐκαλύπτομεν* 'α' πληθ. πρτ. του *καλύπτω*', *ἐκαλύπτομεν* 'α' πληθ. ενεστ. του *ἐκαλύπτω*'. Η γραφή με απλό σύμφωνο στη θέση διπλού κατά τη μετακλασική εποχή υποδηλώνει τη σταδιακή απλοποίησή τους. Τα διπλά όμοια (ή μακρά) σύμφωνα τράπηκαν, επομένως, σε απλά, π.χ. [pp] > [p], [ll] > [l], σε λέξεις όπως *ἵππος, ἄλλος* κτλ.

3.12 Το νεοελληνικό συμφωνικό σύστημα

Με όλες αυτές τις διαδικασίες που περιγράφηκαν, το αρχαίο ελληνικό συμφωνικό σύστημα εξελίχθηκε στο νεοελληνικό, που είναι το εξής:

	χειλικά	οδοντικά	υπερωικά
στιγματικά (κλειστά)			
άηχα	p (π)	t (τ)	k (κ)
ηχηρά	b (μπ)	d (ντ)	g (γκ)
εξακολουθητικά			
άηχα	f (φ)	θ (θ)	x (χ)
ηχηρά	v (β)	δ (δ)	γ (γ)
συριστικά	άηχο	s (σ)	
	ηχηρό	z (ζ)	
ένηχα	έρρινα m (μ)	n (ν)	
	πλευρικό	l (λ)	
	υγρό	r (ρ)	

Είναι γνωστό ότι στη νέα ελληνική η προφορά των υπερωικών συμφώνων *x* πριν από μπροστινά φωνήεντα είναι έντονα ουρανική. (Στην αρχαία ελληνική δεν υπάρχουν βέβαιες μαρτυρίες για παρόμοια προφορά.)

Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα τέσσερα υπερωικά φωνήματα να έχουν το καθένα από ένα ουρανικό αλλόφωνο. Όπως είναι γνωστό, αλλόφωνα ονομάζονται οι φθόγγοι μιας γλώσσας που δεν έχουν διακριτική λειτουργία αλλά εμφανίζονται μόνο σε συμπληρωματική κατανομή μεταξύ τους, δηλαδή η εμφάνιση του ενός ή του άλλου εξαρτάται από το φωνητικό περιβάλλον. Στην ελληνική τα φωνήματα /k/, /g/, /x/, /ɣ/ πραγματώνονται το καθένα με δύο μορφές:

[k], [g], [x], [ɣ] πριν από [a], [o] και [u] καθώς και πριν από σύμφωνο, και

[c], [ɟ], [ç], [j] πριν από [e] και [i],

π.χ. *καλώ* /ka'lo/ : [ka'lo], *κυλώ* /ki'lo/ : [ci'lo].

Η εξέλιξη του μορφολογικού συστήματος της ελληνικής από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα

Η αναγκαστικά συνοπτική εξέταση του τρόπου με τον οποίο εξελίχθηκε το μορφολογικό σύστημα της ελληνικής από την αρχαία εποχή έως σήμερα θα γίνει για καθένα από τα κυριότερα μέρη του λόγου.

Μια μορφολογική κατηγορία που εξεφανίστηκε εντελώς, από το άρθρο, τα ονόματα, τα ρήματα κτλ., είναι ο δυϊκός αριθμός, και αυτό συνέβη ήδη κατά την ελληνιστική εποχή. Ο δυϊκός αντικαταστάθηκε από τον πληθυντικό. Για την εξαφάνιση άλλων μορφολογικών κατηγοριών που συνέβη, π.χ., στο ονομαστικό ή στο ρηματικό σύστημα βλ. παρακάτω.

1. Άρθρο

Από την αρχαία εποχή έως σήμερα οι βασικές εξελίξεις που έγιναν στο άρθρο (εκτός από την εξαφάνιση της δοτικής, βλ. παρακάτω) είναι:

(α) Η αντικατάσταση του θηλ. οριστικού άρθρου στον πληθ. *αί* από το *οί*, της οποίας τα πρώτα δείγματα υπάρχουν στους παπύρους. Η αλλαγή πρέπει να γενικεύτηκε κατά την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο, και οπωσδήποτε έχει συντελεστεί τον 12ο αιώνα. Πιθανόν οφείλεται σε κοινούς πληθυντικούς αρσενικών και θηλυκών ονομάτων. Πάντως, στην κατωιταλική έγινε το αντίστροφο, το *αι* αντικατέστησε το *οι*.

(β) Επίσης, κατά την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο το αρχ. *τάς* (θηλ. αιτ. πληθ.) αντικαταστάθηκε από το *τες*. Η επόμενη εξέλιξη *τες* > *τις* έγινε αργότερα, τον 16ο αιώνα, από επίδραση του μοντέλου *ο – τον, η – την* (ίδιο φωνήεν στις δύο πτώσεις), δηλαδή αναλογικά προς τους άλλους τύπους με /i/ του θηλυκού άρθρου, ή από συμφυρμό των *οι + τες* (Χατζιδάκις). Σε ιδιώματα όμως επιβιώνουν οι τύποι *τες και τας*.

2. Ουσιαστικό

Μια βασική εξέλιξη στα ονόματα αποτελεί η εξαφάνιση της δοτικής. Η δοτική ως έμμεσο αντικείμενο αντικαταστάθηκε από τη γενική ή την αιτιατική ήδη τον 1ο αιώνα π.Χ. σε μη λογοτεχνικούς παπύρους, όταν πρόκειται για αντωνυμίες, π.χ. *δώσω σου, άποστειλώ σε*, και από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, όταν πρόκειται για ουσιαστικά, π.χ. *έδωκα Μαξίμου*.

Το φαινόμενο ολοκληρώνεται ως τον 10ο αιώνα μ.Χ. Η δοτική

διατηρήθηκε μόνο σε στερεότυπες εκφράσεις, π.χ. δόξα τω Θεώ.

Τελικά η αιτιατική διατηρήθηκε στα βόρεια ιδιώματα, π.χ. σε λέω, έδωσα τον Γιάννη, και η γενική στα νότια ιδιώματα και στην κοινή νεοελληνική, π.χ. σου λέω, έδωσα του Γιάννη. Η διάκριση αυτή γίνεται στον ενικό, ενώ στον πληθυντικό έχει επικρατήσει παντού η αιτιατική, π.χ. σας λέω.

Μια άλλη βασική εξέλιξη που αφορά το ονοματικό κλιτικό σύστημα είναι η εξοφάνιση της γ' κλίσης, η οποία συμβαίνει με διάφορους μηχανισμούς:

(α) Κάποια τριτόκλιτα αντικαθίστανται από συνώνυμά τους άλλων κλίσεων, που είναι ομαλότερα, π.χ. πρόβατον αντί όις, νηρόν αντί ύδωρ. Συστηματικά αυτό ξεκινά ήδη από την ελληνιστική εποχή.

(β) Η κλίση πολλών τριτοκλίτων αρχίζει να προσαρμόζεται στην κλίση των πρωτοκλίτων, κάτι που ξεκινά στα τέλη της ελληνιστικής εποχής και ολοκληρώνεται στη μεσαιωνική. (Για τον τρόπο και τα στάδια της σύγκλισης βλ. πιο πάνω: Εισαγωγή στη Γλωσσική Αλλαγή, Αναλογία.) Σήμερα στα αρσενικά συμπίπτει η κατάληξη της γενικής και της αιτιατικής και στα θηλυκά η κατάληξη της ονομαστικής και της αιτιατικής.

ταμίας	πατέρας	χώρα	γυναίκα
ταμία	πατέρα	χώρας	γυναίκας
ταμία	πατέρα	χώρα	γυναίκα
ταμίες	πατέρες	χώρες	γυναίκες
ταμιών	πατέρων	χωρών	γυναικών
ταμίες	πατέρες	χώρες	γυναίκες

(γ) Πολλά ουσιαστικά αντικαταστάθηκαν από τα υποκοριστικά τους σε -ιον, π.χ. παῖς > παιδίον, ὄμμα > ὀμμάτιον, ὀδούς > ὀδόντιον > δόντι, ἀηδών > ἀηδόνιον, φάραγξ > φαράγγιον, σε -άριον, π.χ. πούς > ποδάριον (αλλά και πόδιον) κτλ.

(δ) Η αιτιατική, όπως είδαμε, έχει αναδειχθεί σε ρυθμιστή του κλιτικού παραδείγματος, αφού με βάση αυτήν κατασκευάζεται η ονομαστική. Το ίδιο συμβαίνει και στα θηλυκά σε -ις, π.χ. η δύναμις – την δύναμιν > η δύναμη – τη δύναμη (κατά το η νίκη – τη νίκη).

Ειδικότερα, τα θηλυκά δευτερόκλιτα σε -ος, επειδή το -ς θεωρήθηκε ως δείκτης των αρσενικών,

(α) άλλα μεταπλάστηκαν σε αρσενικά, π.χ. ο άμμος, ο ψήφος, ο βάτος,

(β) άλλα πήραν την κατάληξη των θηλυκών, π.χ. παρθένος → παρθένα,

(γ) άλλα έχασαν το ληκτικό -ς, π.χ. η άμμο, η Ρόδο, η Σάμο,

(δ) άλλα μεταπλάστηκαν σε ουδέτερα υποκοριστικά, π.χ. η ράβδος → ραβδίον, νήσος → νησίον.

Επίσης, στην πρόιμη μεσαιωνική επεκτείνονται οι ανισοσύλλαβοι πληθυντικοί σε -άδες και -ιδες: κατά τα φυγάς – φυγάδες, κάλπεις – κάλπιδες ‘αγγείο’ ειπώθηκε και αβάς – αβάδες, κύρης – κύρηδες. Σήμερα ανισοσύλλαβοι και οι ισοσύλλαβοι πληθυντικοί συνυπάρχουν, π.χ. πατέρες και πατεράδες.

Πρόσθετα χαρακτηριστικά της νεοελληνικής κλίσης είναι τα εξής:

(α) Η γενική κλονίζεται στην κοινή (σε υποκοριστικά) και κυρίως στον πληθυντικό (με λέξεις χωρίς γεν. πληθ., π.χ. βοσκοπούλα, στενοχώρια). Η χρήση της περιορίζεται και αντικαθίσταται από (εμπρόθετη) αιτιατική, π.χ. ένα δέμα στάχυα, αβγά από τις κότες.

(β) Η τάση να διατηρείται σε όλο το κλιτικό παράδειγμα το ίδιο φωνήεν επηρεάζει εν μέρει και την κλητική, π.χ. ονομ. Παύλος – κλητ. Παύλο (αντί Παύλε).

(γ) Οι εξελίξεις που περιγράφηκαν πιο πάνω στα τριτόκλιτα και στα πρωτόκλιτα είχαν, όπως είπαμε, ως αποτέλεσμα ένα σύστημα με δύο πτωτικούς τύπους, στα αρσενικά έναν για την ονομαστική και έναν για τη γενική και την αιτιατική, και στα θηλυκά έναν για την ονομαστική και την αιτιατική, και έναν για τη γενική.

	αρσ.	θηλ.
ονομ.	ς	ο
γεν.	ο	ς
αιτ.	ο	ο

Μόνο στα αρσενικά σε -ος διατηρήθηκαν τρεις τύποι: ονομ. -ος, γεν. -ου, αιτ. -ο.

	αρσ.
ονομ.	ος
γεν.	ου
αιτ.	ο

Τα ουσιαστικά εντάσσονται, επομένως, στις εξής κατηγορίες:

Αρσενικά: -ος, -ας, -ης, -ούς (π.χ. παππούς).

Θηλυκά: -α, -η, -ού (π.χ. μαϊμού), κύρια ονόματα σε -ω.

Ουδέτερα: -ο, -ι (γεν. -ιού), -μα (γεν. -ματος).

Με επίδραση της λόγιας γλώσσας η κατάσταση αυτή άλλαξε και έγινε αρκετά πιο σύνθετη, καθώς αναβίωσαν κατηγορίες που είχαν εντωμεταξύ καταργηθεί. Αυτό συνέβη κυρίως:

(α) στα δευτερόκλιτα θηλυκά σε -ος, π.χ. η οδός,

(β) στον πληθυντικό σε -εις των παλαιών θηλυκών σε -ις, π.χ. δυνάμεις,

(γ) στα τριτόκλιτα ουδέτερα σε -ον / -οντος, -ός / -ότος (-ώς / -ώτος), -εν / -εντος, που προέρχονται από τριτόκλιτες μετοχές, π.χ. προϊόν, ενδιαφέρον, γεγονός, καθεστώς, φωνήεν,

(δ) στα τριτόκλιτα ουδέτερα σε -αν / -αντος, π.χ. σύμπαν.

3. Επίθετο

Ήδη από την ελληνιστική εποχή, ανώμαλα παραθετικά, π.χ. θάττων – τάχιστος, σχηματίζονται πλέον με τα μορφήματα -τερος, -τατος, π.χ. ταχύτερος – ταχύτατος.

Κατά την πρώιμη μεσαιωνική, θηλυκά επιθέτων σε -ύς, -εΐα, -ύ μεταπλάστηκαν σε -έα, π.χ. βραχεία, βαρέα, βραδέα, ελαφρέα, γλυκέα.

Επίσης, τα θηλυκά των επιθέτων σε -α τρέπονται σε -η, π.χ. μακρή (αντί μακρά), ενώ ομαλοποιούνται τα αρσενικά και τα ουδέτερα, π.χ. μεγάλον κίνδυνον (αντί μέγαν), κυανόν σχήμα (αντί κυανούν).

Με αναλογικές διαδικασίες τα δικατάληκτα επίθετα γίνονται τρικατάληκτα και μεταπλάθονται σε -ος, -η, -ο, και αυτό συμβαίνει:

(α) σε δικατάληκτα σε -ος, -ον που σχηματίζουν πλέον θηλ. σε -η (το φαινόμενο είναι ήδη αρχαίο, που ενισχύθηκε μάλιστα στην Κοινή), π.χ. άτεκνος -η -ο,

(β) σε δικατάληκτα σε -ης, -ες, π.χ. ακριβής > ακριβός, άπρεπής > άπρεπος,

(γ) σε δικατάληκτα σε -ων, -ον, π.χ. άσχημων > άσχημος, άγνώμων > άγνωμος.

Τα επίθετα σε -ος σε μεγάλο βαθμό διατηρήθηκαν, επειδή ήταν ήδη τρικατάληκτα, κάποια από αυτά όμως τράπηκαν σε τρικατάληκτα σε -ος, -η, -ο, π.χ. γλυκός (αλλά και γλυκός).

Με επίδραση της λόγιας γλώσσας η κατάσταση αυτή άλλαξε, καθώς αναβίωσαν κατηγορίες που είχαν εντωμεταξύ καταργηθεί. Αυτό συνέβη:

(α) στα επίθετα σε -ής και -ύς, π.χ. αληθής, ευρύς ευρεία ευρύ,

(β) στα επίθετα (κυρίως από παλιές μετοχές) σε -ων, π.χ. τρέχων τρέχουσα τρέχον κτλ.

4. Αντωνυμίες

(α) προσωπικές

Κατά τη μεσαιωνική εποχή, με βάση τα εμέ – εμού ειπώθηκε και εσέ – εσού και πληθ. εσείς, εσών, εσάς (7ος αιώνας). Στην επόμενη περίοδο αντί ημείς, ημών ημάς ειπώθηκε εμείς εμών εμάς κατά τον ενικό. Παράλληλα ολοκληρώθηκε και η διάκριση δυνατών – αδύνατων τύπων. Κλίση:

εγώ	ημείς, εμείς	εσύ	εσείς
εμού, μου	ημών, (μων)	εσού, σου	εσών, (σων)
εμέ, με	ημάς, μας	εσέ, σε	εσάς, σας

Οι τύποι της γενικής πληθυντικού στις παρενθέσεις είναι σπάνιοι ή αμφίβολοι. Στη θέση τους χρησιμοποιείται ήδη αυτή την εποχή ο αδύνατος τύπος της αιτιατικής, π.χ. την αγίαν βασιλείαν σας.

Στους τύπους εμέ, εσέ προστέθηκε ληκτικό -ν αναλογικά προς τις δεικτικές αντωνυμίες: εμέν (2ος αιώνας), σεν (3ος αιώνας) / εσέν (5ος αιώνας). Στη συνέχεια όμως θεωρήθηκαν συμφωνόληκτοι τύποι και πήραν την κατάληξη -α(ν): εμέναν (4ος αιώνας), εσέναν. Στη σύγχρονη ελληνική χρησιμοποιούνται και τύποι με πρόσθετο ληκτικό -ε, π.χ. εμένανε, εσένανε.

Ως προσωπική αντωνυμία γ' προσώπου χρησιμοποιήθηκε η αντωνυμία αυτός, που επίσης απέκτησε αδύνατους τύπους:

αυτός,	αυτή	αυτό
αυτού, του	αυτής, της	αυτού, του
αυτόν, τον	αυτήν, την	αυτό, το
αυτοί	αυτές	αυτά
αυτών, των	αυτών, των	αυτών, των
αυτούς, τους	αυτάς, τας	αυτά, τα

(β) δεικτικές

Ήδη στην πρώιμη μεσαιωνική η αντωνυμία αυτός αντικατέστησε

την όδε και έπαψε να σημαίνει 'ο ίδιος'. Τη σημασία αυτή ανέλαβε ο τύπος *ίδιος*. Το αρχ. *ούτος* εξελίχθηκε σε *τούτος* αναλογικά προς τις υπόλοιπες πτώσεις.

(γ) αναφορικές

Η αντωνυμία *ος, η, ο* αντικαθίσταται αρχικά από τις *όστις, ήτις*, ότι (που ήταν άοριστη αναφορική), *τις τι* (η χρήση ερωτηματικών αντωνυμιών στη θέση αναφορικών είναι συνηθισμένο φαινόμενο), *τον, την, το* (ταυτίζονται με το άρθρο). Τα πρώτα παραδείγματα ανάγονται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, αλλά αργότερα χρησιμοποιούνται πιο συχνά, π.χ. *τα βουνά τά ελάβατε, εις τον τόπον τόν ο Θεός σε έδωκεν, εκείνο τό εφάγαμεν*. Η αντωνυμία αυτή διατηρήθηκε ως τον 16ο αιώνα, ενώ βαθμιαία άρχισε και αυτή να παραμερίζεται από τους τύπους (*όπου, οπου*), *που και ο οποίος*, που χρησιμοποιούνται σήμερα.

5. Ρήματα

(1) Συζυγίες

Από την ελληνιστική εποχή τα ρήματα σε *-μι* τρέπονται σε *-ω*, π.χ. *δείκνυμι > δεικνύω, δίδωμι > δίδω > δίνω, άφίημι > αφήνω*.

(2) Φωνές

Από την ελληνιστική εποχή η παθητική φωνή αντικαθιστά τη μέση, π.χ. *έγενήθην* αντί *έγενόμην*.

(3) Εγκλίσεις

(α) Ευκτική

Η ευκτική χάθηκε (αντικαταστάθηκε από την υποτακτική ή από περιφράσεις) ως τον 9ο αιώνα. Στη θέση της έχουν αναπτυχθεί περιφράσεις: *Θεέ μου κι ας τον έβρισκα. Μακάρι να μην είχαν βρεθεί*.

(β) Υποτακτική

Η υποτακτική ενεστώτα συνέπεσε φωνητικά με την οριστική και χρειάστηκε να ενισχυθεί από κάποιο δείκτη (τον τελικό σύνδεσμο *ίνα > να*). Ο λειτουργικός ρόλος της υποτακτικής αυξήθηκε, γιατί αντικατέστησε το απαρέμφατο της αρχαίας, π.χ. *βούλομαι έλθεϊν > βούλομαι ίνα έλθω > θέλω να έρθω*.

(γ) Προστακτική

Στην προστακτική διατηρήθηκε μόνο το β' πρόσωπο ενικού και πληθυντικού. Το γ' πρόσωπο των δύο αριθμών αντικαταστάθηκε από το *άφες* (ήδη σε χρήση στην ελληνιστική κοινή: Ματθαίος *άφες ίδωμεν*), που στα πρώτα μεσαιωνικά χρόνια γραμματικοποιήθηκε σε *ας*: (Λεόντιος Νεαπόλεως) *ο σκανδαλιζόμενος ας σκανδαλίζεται*. Το β' πρόσωπο υπέστη μόνο μικρές μεταβολές: *γράφε, γράφετε, γράψε* αντί *γράψον, γράψετε* αντί *γράψατε*.

(δ) Απαρέμφατο

Αν εξαιρέσουμε (α) λέξεις που προέρχονται από απαρέμφατα, π.χ. *φαγί, φιλί* (είχαν γίνει ουσιαστικά ήδη στην ελληνιστική εποχή), (β) λόγιες εκφράσεις, π.χ. *φερ' ειπείν*, (γ) συντελικές περιφράσεις που προέρχονται από απαρέμφατο, π.χ. *έχω γράψει*, δεν υπάρχει σήμερα στην κοινή νέα ελληνική. Η σταδιακή υποχώρηση του αρχίζει ήδη από την κλασική εποχή και συνεχίστηκε ως την μεσαιωνική ελληνική. Ως τον 7ο αιώνα το βρίσκουμε σε παπύρους. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι μετά τον 10ο αιώνα εξαφανίζεται τελείως, ενώ άλλοι (π.χ. Joseph) ότι διατηρείται ενδεχομένως ως τον 17ο αιώνα.

(ε) Μετοχή

Στην όψιμη μεσαιωνική εποχή εμφανίστηκε ο γενερικός τύπος σε *-οντα* (και αργότερα *-οντας*) που αντικαθιστά τις ενεργητικές μετοχές, π.χ. *ακούοντα ο Βέλθανδρος* (Βέλθ.), *βλέποντας τους αγούρους* (Αχιλλής). Η υποχώρηση της μετοχής είχε ξεκινήσει ήδη την προηγούμενη περίοδο.

(4) Χρόνοι και χρονικά θέματα

Από τα τέσσερα χρονικά θέματα του ρήματος της αρχαίας (ενεστώτας – μέλλοντας – αόριστος – παρακειμένος) μένουν μόνο δύο, του ενεστώτα, π.χ. *λύνω*, και του αορίστου, π.χ. *έλυσα*, που στην πραγματικότητα εκφράζουν τη μη συνοπτική και τη συνοπτική όψη αντίστοιχα.

(α) Παρατατικός

Σχηματίζεται με ποικιλία επιθημάτων, π.χ. *-ούσα, -ούσες, -ούσε* και *-αγα, -αγες, -αγε*. Ποικιλία στον σχηματισμό του παρατατικού υπάρχει στα νεοελληνικά ιδιώματα.

(β) Μέλλοντας

Ο σχηματισμός *θα + υποτακτική* (< *θέλει να + υποτακτική*) παραμερίζει τις άλλες περιφράσεις (παλαιότερα είχαν χρησιμοποιηθεί οι περιφράσεις *έχω + απαρέμφατο, έχω να + υποτακτική, θέλω +*

απαρέμφατο [16ος], *θέλω να* + υποτακτική, κ.ά.). Η περιφραστική δομή έδωσε τη δυνατότητα δημιουργίας διάκρισης ανάμεσα στη συνοπτική και στη μη συνοπτική όψη και στον μέλλοντα (η διάκριση αυτή υπήρχε στους παρελθοντικούς χρόνους μεταξύ αορίστου και παρατατικού).

(γ) Αόριστος

Στον σημερινό ενεργητικό αόριστο συγχωνεύτηκαν αφενός ο πρώτος και ο δεύτερος αόριστος, π.χ. *έλυσα, έβαλα*, αλλά και τύποι του αρχαίου παρακειμένου, π.χ. (*πεποίηκα + εποίησα >*) *εποίηκα >* αόριστους σε -κα, π.χ. (*εμβήκα >*) *μπήκα*.

(δ) Παρακειμένος

Η σημερινή περιφραστική δομή αποκρυσταλλώνεται τον 17ο αιώνα: (α) *έχω* + απαρέμφατο αορίστου, π.χ. *έχω γράψει*, (β) *έχω* + *μτχ. παθ. παρακειμένου*, π.χ. *έχω γραμμένο*. Η δεύτερη περιφραση εμφανίζεται μόνο στα ενεργητικά ρήματα και είναι σπανιότερη από την πρώτη.

(ε) Υπερσυντέλικος

Τα πρώτα παραδείγματα της σημερινής περιφραστικής δομής τα συναντούμε στην ύστερη μεσαιωνική περίοδο, π.χ. *έβαλαν τον βασιλέα εκείνον εις το σκαμνί της βασιλείας οπού το είχαν χάσει* (Χρον. Μορ.).

Τέλος, στη νέα ελληνική έχουν αναπτυχθεί οι περιφράσεις *θα* + παρατατικός και *θα* + υπερσυντέλικος, π.χ. *θα έγραφα, θα είχα γράψει*.

(5) Αύξηση

Ο βασικός κανόνας είναι ότι η αύξηση παραλείπεται, όταν είναι άτονη, και παραμένει όταν τονίζεται. Κατά τόπους υπάρχουν διαφοροποιήσεις. Υπάρχει, επίσης, αύξηση η-, π.χ. *ήπια, ήθελα* κτλ.

(6) Καταλήξεις

Από την ελληνιστική εποχή ανώμαλα ρηματικά παραδείγματα, όπως *οίδα, οίσθα, οίδε*, εξομαλύνονται σε *οίδα, οίδας, οίδε*. Από την πρώιμη μεσαιωνική και μετά εμφανίζεται μια τάση για ενοποίηση των καταλήξεων: οι κοινές καταλήξεις μεταξύ των παρελθοντικών δομών ενοποιούν την κατηγορία 'παρελθόν' και οι περιφραστικές δομές του παρακειμένου, του υπερσυντέλικου και του τετελεσμένου μέλλοντα ενοποιούν τη 'συντελεσμένη' όψη.

Νέες καταλήξεις γεννιούνται, π.χ. γ' πληθ.: -ουν αντί -ουσι:

επιτηδεύσουν (4ος αι.). Επίσης, στον παθητικό αόριστο η κατάληξη -θηκα ήδη στην όψιμη μεσαιωνική αντικατέστησε τη -θην, ενώ στα υπόλοιπα πρόσωπα οι τύποι με το κ χρησιμοποιούνταν παράλληλα με τους τύπους χωρίς αυτό:

εβάλθηκα	>	βάλθηκα
εβάλθηκες & εβάλθης	>	βάλθηκες
εβάλθηκε & εβάλθη	>	βάλθηκε

κτλ.

Παραβίαση των κανόνων εξέλιξης που οφείλονται στη λόγια γλώσσα έχουμε σε περιπτώσεις όπως:

- (α) σε παλιά συννηρημένα σε -έω, π.χ. επιχειρώ, προηγούμαι,
- (β) σε παλιά συννηρημένα σε -άω, π.χ. αντιδρώ, εξαρτώμαι,
- (γ) σε ρήματα του παλαιού αθέματου κλιτικού παραδείγματος, π.χ. επιτίθεμαι, συνίσταμαι,
- (δ) σε προθηματοποιημένα ρήματα που έχουν εσωτερική αύξηση, π.χ. εισπράττω > εισέπραξα,
- (ε) στους παθητικούς αορίστους σε -θην, -θης, -θη, π.χ. συνελήφθην, προήχθη, απήχθη κτλ.,
- (στ) σε μετοχές ενεργητικές (π.χ. σε -ων, -ουσα, -ον), παθητικές (π.χ. σε -όμενος, -όμενη, -όμενο, σε -είς, -είσα, -έν κτλ.), ακόμη και παθητικού παρακειμένου με αναδιπλασιασμό, π.χ. εκτεταμένος, διατεταγμένος, πεπερασμένος.

Παρατηρήσεις για την εξέλιξη της σύνταξης της ελληνικής από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα

Καθώς προχωρούμε από την αρχαία στη νέα ελληνική, μεγάλες αλλαγές εμφανίζονται στη σύνταξη, η οποία από τη μετακλασική ελληνική γίνεται αναλυτικότερη και παρατακτικότερη.

(α) Μονολεκτικοί ρηματικοί τύποι, μετοχές και πτώσεις αντικαθίστανται από φράσεις και περιφράσεις. Με άλλα λόγια, η μείωση της μορφολογικής πολυπλοκότητας της ελληνικής εξισοροπήθηκε από αύξηση της συντακτικής πολυπλοκότητας.

(β) Τα ρήματα που συντάσσονταν με γενική απαντούν ήδη στη μεσαιωνική με αιτιατική, π.χ. *επιθυμώ και το ψωμίν* (Πρόδρ.).

(γ) Ο αριθμός των προθέσεων όχι μόνο περιορίζεται αλλά αυτές συντάσσονται συχνότερα με αιτιατική, π.χ. *από τον όρθρον, μετά τους Τούρκους, μέχρι τον Μάιον*. Η πρόθεση *εις* αποκτά τη σημασία 'στάση σε τόπο, μέσα σε', π.χ. *εστώς εις τον φόρον* (= στην αγορά)

(δ) Εμφανίζονται τα χαρακτηριστικά νεοελληνικά μόρια *ας* (Θεοφ. Κεκαυμένος), *να* (Πορφ.) και η πρόθεση *με* (< μετά).

Αποτέλεσμα ήταν η απώλεια των σημασιολογικών διακρίσεων που επιτύγχανε η χρήση της γενικής, πρβ. *μετά* + γεν. (συνοδεία) ~ *μετά* + αιτ. (υστερόχρονο), *διά* + γεν. (όργανο) ~ *διά* + αιτ. (αιτία), *κατά* + γεν. (εναντίον) ~ *κατά* + αιτ. (συμφωνία). Για να δηλωθούν επομένως αυτές οι διακρίσεις, οι ομιλητές καταφεύγουν στη χρήση προθετικών εκφράσεων αποτελούμενων από επίρρημα και πρόθεση, π.χ. *όταν το μετά* + αιτ. αρχίζει να σημαίνει συνοδεία τότε το υστερόχρονο δηλώνεται με τη φράση *ύστερα από*. Το *εντός* + γενική αντικαθίσταται από το *μέσα εις* κτλ.

Επίσης, με εξαίρεση κάποιες απολιθωμένες εκφράσεις, πολλές από τις παλιές προθέσεις αχρηστεύθηκαν, επανέρχονται όμως σε χρήση, υπό την υπίδραση της λόγιας γλώσσας, στη σύγχρονη νέα ελληνική: *ανά, επί, περί, προ, συν, υπέρ, υπό*.

Βιβλιογραφία

- Adrados F., *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές ως τις μέρες μας* [Μτφρ.: A. Lecumberri από το πρωτότυπο *Historia de la Lengua Griega. De los origenes a nuestros dias*], Αθήνα 2003.
- Allen, W. S. 2001. *Vox Graeca: Η προφορά της κλασικής ελληνικής* [Μτφρ. Μ. Καραλή & Γ. Μ. Παράσογλου από το πρωτότυπο *Vox Graeca. The pronunciation of Classical Greek*], Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Ανδριώτης Ν., *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1981.
- Beekes, R. S. P. 2005. *Εισαγωγή στη συγκριτική ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία* [Μτφρ. Γ. Παπαναστασίου & Σ. Τσολακίδης από το πρωτότυπο *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction*], Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Browning R., *Η ελληνική γλώσσα, μεσαιωνική και νέα* [Μτφρ. Μ.Κονομή από τη β' έκδοση του πρωτότυπου *Medieval and Modern Greek*], Αθήνα 1991.
- Chantraine, P. 2009. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Αναθεωρημένη έκδοση με συμπλήρωμα. Παρίσι: Klincksieck.
- Debrunner, A. & A. Scherer. 1983. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. 2ος τόμ., Βασικά ζητήματα και γνωρίσματα της μετακλασικής ελληνικής* [Μτφρ. Χ. Συμεωνίδης από το πρωτότυπο *Geschichte der griechischen Sprache. 2ος τόμ., Grundfragen und Grundzüge des nachklassischen Griechisch*], Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Eideneier H., *Όψεις της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας από τον Όμηρο έως σήμερα*. [Μτφρ.: Ευ. Θωμαδάκη από το πρωτότυπο *Von Rhapsodie zu Rap: Aspekte der griechischen Sprachgeschichte von Homer bis heute*, 1999], Αθήνα 2004.
- Frisk, H. 1960-1979. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. 3 τόμ. Χαϊδελβέργη: Carl Winter.
- Gignac, F. T. 1976-1981. *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*. 1ος τόμ., *Phonology*. 2ος τόμ., *Morphology*. Μιλάνο: Istituto Editoriale Cisalpino - La Goliardica.
- Hoffmann, O. & A. Scherer. 1983. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. 1ος τόμ., Ως το τέλος της κλασικής εποχής*. [Μτφρ. Χ. Συμεωνίδης από το πρωτότυπο *Geschichte der griechischen Sprache. 1ος τόμ., Bis zum Ausgang der klassischen Zeit*], Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

- Horrocks G. 2006. *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* [Μτφρ. Μ. Σταύρου & Μ. Τζεβελέκου από το πρωτότυπο *Greek: A History of the Language and its Speakers*], Αθήνα.
- Jannaris, A. N. 1987. *An Historical Greek Grammar, chiefly of the Attic Dialect*. Hildesheim, Ζυρίχη & Νέα Υόρκη: Georg Olms.
- Κοπιδάκης, Μ. (επιμ.). 1999. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα.
- Lejeune, M. 1972. *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*. Παρίσι: Klincksieck.
- Παπαναστασίου, Γ. 2008. *Νεοελληνική ορθογραφία. Ιστορία, θεωρία, εφαρμογή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Rix, H. 1976. *Historische Grammatik des Griechischen: Laut- und Formenlehre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schwyzler, E. 1953. *Griechische Grammatik. 1ος τόμος, Lautlehre*. Μόναχο: C. H. Beck.
- Σταματάκος, Ι. 1949. *Ιστορική γραμματική της αρχαίας ελληνικής*. Αθήνα.
- Thomson G., *Η ελληνική γλώσσα, αρχαία και νέα*, Αθήνα 1989.
- Tonnet H., *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Η διαμόρφωσή της* [Μτφρ. Μ. Καραμάνου – Π. Λιαλιάτσης από το πρωτότυπο *Histoire du grec moderne. La formation d'une langue*, 1993], Αθήνα 1995.
- Τριανταφυλλίδης Μ. 1983. *Νεοελληνική Γραμματική: Ιστορική Εισαγωγή, 3ος τόμος των Απάντων του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Χατζιδάκις, Γ. 1915-1930. *Ακαδημεικά αναγνώσματα εις την ελληνικήν και λατινικήν γραμματικήν*. I. (1924): *Εισαγωγή, Φωνητική*, II. (1930): *Μορφολογία, Παραγωγή, Σύνθεσις*, III. (1915-16): *Γενική γλωσσική*. Αθήνα.